

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

«MAGİSTR MƏRKƏZİ»

Əlyazması hüququnda

Babayev Qasım Baloğlan oğlu

**«Turizm sahəsində kreditlərdən və digər borc vəsaitlərindən istifadənin
uçotu və təhlili»**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı

İİM – 060402 «Mühasibat uçotu və audit»

İxtisaslaşma:

«Xidmət sferasında mühasibat uçotu və audit»

Elmi rəhbər

Magistr proqramının rəhbəri

i.e.n.Mustafayev Y.R.

i.ü.f.d dos. Musayeva N.M.

Kafedra müdiri

i.e.d. prof.Səbzəliyev S.M.

BAKİ - 2017

M Ü N D Ə R İ C A T

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL. TURİZM SAHƏSİNDƏ KREDİTLƏRİN VƏ DİGƏR BORC VƏSAİTLƏRİNİN UÇOTUNUN NƏZƏRİ ƏSASLARI.....	8
1.1. Turizm sahəsində kreditlərin və digər borc vəsaitlərinin mahiyyəti, növləri və uçotunun xüsusiyyətləri.....	8
1.2. Turizm sahəsində kreditlərin və digər borc vəsaitlərinin dəyərinin maliyyə uçotunda əks etdirilməsi.....	28
1.3. Turizm sahəsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsində kreditlərin rolu..	38
II FƏSİL. MÜASİR İQTİSADİ ŞƏRAİTDƏ TURİZM SAHƏSİNDƏ KREDİTLƏRİN VƏ DİGƏR BORC VƏSAİTLƏRİNİN UÇOTUN TƏŞKİLİ ƏSASLARI VƏ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI.....	43
2.1. Turizm sahəsində kreditlərin və digər borc vəsaitlərinin uçotunun təşkili.	
2.2. Fərdi ehtiyatlar üçün işçilərə verilən kreditlərin uçotu.....	50
2.3. Borc qiymətli kağızların xarakteristikası və uçotu.....	52
2.4. Turizm sahəsində kreditlərin və digər borc vəsaitlərinin verilən faiz məbləğinin maliyyə- təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrində əks etdirilməsinin uçotu və yaxşılaşdırılması yolları.....	56
III FƏSİL. TURİZM SAHƏSİNDƏ KREDİTLƏRİN VƏ DİGƏR BORC VƏSAİTLƏRİNİN TƏHLİLİ VƏ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ.	58
3.1. Təhlilin məqsədi, zəruriliyi və informasiya mənbələri.....	58
3.2. Turizm sahəsində vəsaitlərinin yaranma mənbələrinə ümumi qiymət verilməsinin təhlili.....	63
3.3. Turizm sahəsində kreditlərin və digər borc vəsaitlərinin təhlili və təkmilləşdirilməsi problemləri.....	68
Nəticə.....	71
İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı.....	76

GİRİŞ.

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan Respublikasının dünya bazarına daxil olması mürəkkəb və ziddiyyətli prosesdir. Turizm şirkətləri arasında iqtisadi əlaqələrin müəyyənləşdiyi müasir şəraitdə bir çox hallarda partnyorların birinə inamının olmaması etibarlı informasiyalara olan tələbatı kəskin surətdə artırır. Belə informasiyalar mülkiyyət formasından asılı olmayaraq təsərrüfat dövrünün bütün iştirakçıları üçün istisnasız olaraq ciddi maraq doğurur.

Bundan başqa bazar münasibətlərinin nizama salınması nəticəsində nəhəng şirkətlər və holdinqlər meydana gəlir, onların fəaliyyət sferası genişlənir və bütövlükdə biznesin beynəlmilləşməsi bu proseslərin güclənməsinə şərait yaradır. Şirkətlərin, bankların və digər müəssisələrin rəhbərlərinin özlərinin vəzifələrini yerinə yetirdikləri zaman müntəzəm surətdə gördükləri işlər haqqında maliyyə hesabatları tərtib etməlidirlər. Bu hesabatların etibarlılığı mütəxəssis - analitiklərin, müstəqil auditorların və yaxud auditor firmalarının nümayəndələrinin köməyi ilə yoxlanılır.

Analitiklərin və auditorların xidmətlərinə daima artan tələbatı maliyyələşmə mənbələrinin potensial dairəsinin genişlənməsi ilə izah etmək olar. Qiymətli kağızların satın alınması və yaxud satılması, ssudaların verilməsi, kommersiya kreditinin genişlənməsi, borclar üzrə sazişlərin bağlanması və i.a. haqda qərarların qəbulu hər şeydən əvvəl maliyyə informasiyalarının etibarlılığına istinad edir. Bundan başqa, müəssisələrin əməliyyatları o qədər çoxsaylı və mürəkkəbdir ki, onlardan istifadə edənlər üçün zəruri informasiyaları müstəqil surətdə əldə etmək əslində qeyri-mümkündür. Bu zaman istifadə edənlər tərəfindən qəbul olunan qərarların təsiri bəzən o qədər əhəmiyyətli olur ki, informasiyalar da bir o qədər dəqiq və tam olmalıdır. Informasiyaların etibarlılığını isə müstəqil auditor təsdiq edə bilər.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bazara doğru hərəkət, hər şeydən əvvəl iqtisadi sərbəstliyə doğru yoldur. Hazırda sahibkarların başı üzərində yalnız «Qanun» yüksəlir. Direktiv planlar, əmrlər resursların məcburi bölgüsü və istehsalın

istehlakçılara bağlanması artıq yoxa çıxmaqdadır. Dövlətin müəyyənləşdirdiyi qiymətlər tədriclə bazar qiymətlərinə çevrilməkdədir. Sahibkarlıq fəaliyyətinə, mülkiyyətin forma və növlərinin bir qisminə məhdudiyyətlər çox cüzdür. Vergi sistemi və dövlət sifarişləri vaxt ötdükcə təmiz iqtisadi əsaslara söykənəcək, yerdə qalanları isə istehsalçılar, istehlakçılar və ümumilikdə onların iradəsi əsasında həll olunacaq.

Eyni zamanda iqtisadi sərbəstlik sahibkarın birinin mənafeyini nəzərə aldığı halda digərlərinin fəaliyyətinə maneçilik də törədə bilər. Əlbəttə, hər hansı bir subyektlə təsərrüfat-maliyyə əlaqələrinə girmək onların arasında çox ciddi öhdəliklərin yaranması ilə müşayiət olunur. Bundan başqa bazar münasibətləri inkişaf etdikcə rəqabət də güclənəcək. Belə bir şəraitdə işləmək üçün investisiyalara söykənmək lazım gəlir. Bu da özlüyündə çox ciddi öhdəliklərlə, xüsusən də müəyyən risklə bağlıdır. Sahibkarlıq şəraitində istehsalat-iqtisadi vəzifələr həll olunan zaman maliyyə nəticələrini yaxşılaşdırmaq üçün biznes mexnizminə əsaslanmaq ön plana çəkilməlidir.

Bizim Respublikamızda formalaşan bazar münasibətləri bir çox hallarda biznesin maliyyə nəticələrinə, müəssisə və firmaların özünü maliyyələşdirməsinə əsaslanır. Özünü maliyyələşdirmənin motivli əhəmiyyəti çox böyük xarici təcrübə ilə təsdiq olunur. Bunun üçün ilk növbədə işgüzar fəallıq, təmiz mənfəət, rentabellik, likvidlik üsürləri və antiböhran fəallığı və s. kimi bloklar kifayət qədər güclü olmalıdır. Sadaladığımız bloklar və üsürlər bir çox hallarda kapital qoyuluşlarının maliyyələşməsi prosesində öhdəlik və borclarla əlaqədar məsələlərə son dərəcə ciddi yanaşmaq lazım gəlir.

Mövzunun öyrənilmə vəziyyəti. Hazırda Respublikada təşəkkül tapan uçot, audit və iqtisadi təhlillə əlaqədar normativ sənədlərdə uzun və qısa müddətli kreditlərin və digər borcların uçotu ilə əlaqədar müəyyən işlər görülmüşdür. Xüsusən də mövcud hesablarda planında uzun və qısa müddətli kreditlərin və digər borcların xüsusiyyətlərini kifayət qədər nəzərə alan hesablarda nəzərdə tutulmuşdur. İqtisadi

inkişafı əlaqədar uçot və hesabat praktikasında yeni əmlak və əməliyyat növləri meydana çıxmaqdadır. Onların içərisində qiymətli kağızların müxtəlif növlərini, digər müəssisələrin nizamnamə kapitalına qoyuluşları, veksəl əməliyyatlarını, qeyri-maddi aktivlərini və s. qeyd etmək olar. Yəni kapitalın cəlb olunması kreditorlar üçün böyük risklə müşayiət olunur. Belə ki, bütün yeni kreditorlar, əvvəlkilərlə müqayisədə daha böyük riskə məruz qalırlar. Konkret desək, yeni kreditorlara əvvəlkilərə nisbətən daha az zəmanət verilir. Buradan aydın olur ki, riski kompensasiya etmək məqsədilə müəssisələr, müntəzəm informasiya əldə etmək imkanına malik olmalıdırlar. Bu informasiyaların (illik və yaxud kvartallıq) dəqiqliyini isə müstəqil auditorlar tərəfindən təsdiq edilməlidir. Yalnız bundan sonra müəssisə rəhbərliyi müvafiq idarəetmə qərarlarını qəbul etməkdən çəkinməməlidirlər.

Turizm sahəsində kreditlərin və digər borc vəsaitlərinin uçotunun təşkili və inkişaf problemləri ilə bağlı (bir çox alimlər, iqtisadçılar) elmi praktik baxımından aktuallığı ilə fərglənən tədqiqatlar aparmışlar. Bu istiqamətdə R.Adamsız, E.Erensin, C.Robertsonun, J.Rişarın, C.Lobbekin, S.Biçqnovanın, Y.Konstantinovun, İ.Kamışanovun, V.Podolskinin, A.Terexovun, V.Skorbanın, A.Şeremetin, V.Andreyevin, R.Alborovun, A.Boqomolovun, A.Şəkərəliyevin, S.Səbzəliyevin, Q.Rzayevin, B.Xankişiyevin, Q.Abbasovun, Y.Məmmədovun, R.Nağiyevin və digərlərinin apardıqları elmi–tədqiqatlar, araşdırmalar məqsədyönlülüüyü və müasirliyi baxımından səciyyələnilir. Müasir iqtisadiyyatın inkişafı kreditlərin və digər borc vəsaitlərinin uçotu və təhlilinə olan yanaşmaların dərinləşdirilməsini, onun iqtisadiyyat və müəssisə amili istiqamətində daha da geniş aparılmasını zəruriləşdirməkdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Uçot və hesabat sahəsində bu günə qədər qüvvədə olan bir sıra qanunlar, təlimatlar və digər normativ sənədlər uzun və qısa müddətli kreditlərin və digər borcların uçotunun təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar problemlərin yalnız bir qismini həll etmişdir. Lakin bu sahədə həlli tələb olunan məsələlər kifayət qədərdir. Odur ki, uzun və qısa müddətli kreditlərin və digər

borcların uçotu və təhlili ilə əlaqədar tədqiqat işlərinin aparılması əvvəlki illərdə olduğu kimi yeni iqtisadi münasibətlər şəraitində daha böyük aktualıq kəsb edir. Mövzunun həm nəzəri, həm də praktiki cəhətdən araşdırılması istiqamətində xeyli işlər görülmüşdür. Bu zaman bir sıra konkret təkliflər və tövsiyələr hazırlanmışdır. Dissertasiya işində bazar iqtisadiyyatının tələbləri nəzərə alınmaqla, uzun və qısa müddətli öhdəliklərin uçotunun müasir vəziyyəti araşdırılmış və onun beynəlxalq praktikada qəbul olunan normalara uyğunlaşdırılması imkanlarına nəzər yetirilmişdir.

Tədqiqatın obyektı. Uzun və qısa müddətli kreditlərin və digər borcların uçotunun və təhlilinin təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar problemləri araşdırmaq və konkret nəticələr çıxarmaq üçün respublikanın fəaliyyətdə olan iri turizm şirkətlərinin məlumatlarından istifadə olunmuşdur. Bəzi məsələlərin həllində şirkətlərin zəruri məlumatların olmadığını nəzərə alaraq, şərti rəqəmlərdən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın metodu. Tədqiqatın nəzəri metodoloji əsaslarını uçot və təhlilə dair dünyanın və respublikanın aparıcı iqtisadçı alimlərinin əsərləri, Respublika Mərkəzi Məclisinin, Respublika Hökumətinin, Maliyyə Nazirliyinin, Vergilər Nazirliyinin müvafiq normativ sənədləri təşkil edir. İşdə təhlil, müqayisə, balans ümumiləşdirilməsi, müşahidə və s. üsullardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyanın elmi yeniliyi və praktik əhəmiyyəti aşağıdakılardan ibarətdir:

a) qısa və uzun müddətli kreditlərin və digər borcların respublikada mövcud olan uçotunu beynəlxalq uçot sisteminə yaxınlaşdırmaq üçün imkanlar axtarmaq;

b) qısa və uzun müddətli kreditlərin və digər borcların uçotu ilə əlaqədar ilk və icmal sənədlərində müvafiq təkmilləşdirmələr aparmaq;

v) qısa və uzun müddətli kreditlərin və digər borcların sintetik və analitik uçotunun təkmilləşdirilməsi haqda təkliflər hazırlamaq;

q) qısa və uzun müddətli kreditlərin və digər borcların hesabatda əks etdirilməsi prosesində yol verilən qüsurların aradan qaldırılması üçün tövsiyələr vermək;

d) debitor və kreditorlar ilə hesablaşmaların mövcud vəziyyətini təhlil etmək və müvafiq təkliflər vermək və i.a.

İşin həcmi və quruluşu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflərdən ibarət olub işin axırında 44 adda ədəbiyyat siyahısı verilmişdir. Dissertasiya işinin ümumi həcmi 14 interval çap yazısı ilə 79 səhifədən, 8 cədvəldən ibarətdir.

I FƏSİL. TURİZM SAHƏSİNDƏ KREDİTLƏRİN VƏ DİGƏR BÖRC VƏSAİTLƏRİNİN UÇOTUNUN NƏZƏRİ ƏSASLARI.

1.1. Kreditlərin və digər borc vəsaitlərinin mahiyyəti, növləri və uçotunun xüsusiyyətləri.

Öhdəliklər dedikdə borc vəsaitləri ilə kreditor borclarının məcmusu başa düşülməlidir. Müəssisə özünün inkişafı məqsədilə təkcə təsisçilərin vəsaitindən deyil, habelə əldə etdiyi mənfəətdən də istifadə etməlidir. Müəssisənin əmlakının formalaşması mənbəyi kreditorların aşağıdakı vəsaitləri ola bilər:

- a) kreditlər;
- b) borclar;
- v) istiqraz borcları və i.a.

Müəssisələrin öhdəlikləri borclu rolunda çıxış edən təşkilatlarla, kreditor rolunda çıxış edən digər hüquqi və fiziki şəxslər arasında bağlanan müqavilələrdən baş verir. Göstərilən müqavilələr əsasında borclu təşkilatlar kreditorların xeyrinə müəyyən fəaliyyət göstərməyi öhdəsinə götürür (məs, əmlak vermək, iş görmək, pul ödəmək və s.). Hüquqi və fiziki şəxslər qarşısındakı öhdəliklər habelə məhkəmənin qərarları nəticəsində də baş qaldıra bilər. Pul ekvivalenti ilə qiymətləndirilən öhdəliklər müəssisənin passivlərinin tərkib hissəsi sayılır. Kreditorun ixtiyarı var ki, borcludan onun öhdəliklərinin icrasını tələb etsin.

Kreditin meydana gəlməsi istehsal sahəsi ilə deyil, təqavüllə bağlıdır. Burada əmtəə sahibləri hüquqi cəhətdən müstəqil şəxslər kimi bir-biri ilə üzləşir. Əmtəələrin bir əldən o birinə keçməsi, yeni dəyərin hərəkəti kreditlə əlaqədar münasibətlərin yaranması üçün uyğun zamandır. Kredit münasibətlərinin yaranıb inkişaf etdiyi konkret iqtisadi zəmin isə kapitalın dövrəni və dövriyyəsidir. Əmək vasitələri və predmetləri daim hərəkətdədirlər və bu zaman bir formadan digərinə keçir. Lakin

vəsaitlərin hərəkəti təkcə onların dövrünü deyil, həm də dövriyyəsidir. Yeni dövrün hər dəfə təkrarlanır, daimi səciyyə alır.

Kapitalın dövrünü və dövriyyəsi fasiləsiz proseslərdir. Lakin kapitalın dövrünü və dövriyyəsinə tərəddüdlər də baş verir. Kapitalın hərəkəti zamanı pul vəsaitlərinin artması və azalması, resurslara olan tələbatın ödənilmə mənbələrinin dəyişməsi baş verir. İlk növbədə əsas kapitalın hərəkəti prosesində resursların sərbəstləşməsi baş verir. Əsas kapitalın dövrünü və dövriyyəsi daxilində onların qeyri-bərabər hərəkəti baş verir ki, bu da onların dəyərlərinin bərpa olunmasının xüsusiyyətləri ilə izah olunur. Əmək vasitələrinin dəyəri hazır məhsulun dəyərində hissə-hissə keçir. Deməli, əsas kapitalın dəyərinin bərpası da tədricən baş verir və bu, sərbəstləşən pul vəsaitlərinin hesablarda yığılması ilə müşayiət olunur. Eyni zamanda əsas kapitalın hərəkətindəki bu cür qeyri-bərabərlik ona gətirib çıxarır ki, bəzi müəssisələrdə sərbəst pul vəsaitləri yaranır, digərlərində isə xərclərə olan ehtiyaclarla əlaqədar vəsait çatışmazlığı meydana gəlir.

Borcalan isə kredit münasibətlərinin kredit götürən və aldığı borcu qaytarmalı olan tərəfidir. Tarixən borcalan kimi resurslara əlavə tələbatı olan ayrı-ayrı şəxslər çıxış edirdilər. Bankların yaranması ilə təkcə kreditorların təmərküzləşməsi deyil, həm də borcalanların tərkibinin əhəmiyyətli genişlənməsi baş verir. Müasir dövrdə banklardan başqa borcalan kimi müəssisələr, əhali və dövlət də çıxış edir.

Borcalanı kreditordan bir neçə cəhət fərqləndirir. Ən əvvəl borcalan bütün hallarda borc götürdüyü resursların müvəqqəti istifadəçisidir. Digər tərəfdən borc götürülən vəsaitlər, həm istehsal, həm də təqavül sahəsində tətbiq edilir. Borcalandan fərqli olaraq kreditor borc verdikdə mübadilə mərhələsində çıxış edir və istehsalda iştirak etmir. Üçüncü tərəfdən borcalan həm müvəqqəti istifadəyə götürdüyü dəyəri geri qaytarır, həm də borc faizini ödəyir. Eyni zamanda borcalan kreditordan iqtisadi cəhətdən asılıdır. Lakin bu asılılıqlar borcalanın kredit sövdələşməsində tamhüquqlu tərəf kimi əhəmiyyətini inkar etmir. Borcalansız kreditor da olmur. Borcalan borc götürdüyü resurslardan elə istifadə etməlidir ki, vaxtında və tam həcmdə borcu faizlə

birlikdə qaytara bilsin. Məhz bu mənada borcalan məhsuldar qüvvədir və müvəqqəti istifadəyə verilmiş resursların səmərəli tətbiqi borcalandan asılıdır.

Kreditorla borcalan yerlərini dəyişə də bilər. Müasir təsərrüfatda eyni subyekt eyni vaxtda kreditor və borcalan kimi çıxış edə bilər.

Təşkilatın öhdəlikləri müxtəlif əsaslar üzrə baş verir. Müəssisəyə kreditlər və borc verən müxtəlif fiziki və hüquqi şəxslər müəssisənin kreditoru sayılır. Borcluda baş verən öhdəliklər borc müqaviləsinin icrası zamanı borc vəsaitləri adlanır.

Müəssisənin kreditörünü kimi dövlət, müxtəlif büdcədən kənar fondlar çıxış edir. Həmin kreditör qarşısında müəssisə vergi öhdəliyini daşıyır. Müəssisənin kreditörünü kimi müəssisə ilə kollektiv fərdi əmək müqaviləsi bağlayan onun işçiləri çıxış edirlər. Müqavilə əsasında müəssisə, öz işçiləri qarşısında əmək ödənişi üzrə öhdəlik daşıyır. Belə öhdəliklər hər bir hesabat dövrü üçün xarakterikdir və müntəzəm surətdə ödənməlidir. Göstərilən öhdəliklər müəssisənin kreditör borclarının tərkibinə daxildir.

Öhdəliklər mal-material ehtiyatlarının göndərilməsi, işlərin yerinə yetirilməsi, xidmətlərin göstərilməsi ilə əlaqədar müqavilələr nəticəsində də baş verə bilər (məs, mal alanlardan və sifarişçilərdən alınan avans, kommersiya kreditləri və s.).

Alınmış avanslar üzrə və kommersiya kreditlərinin ödənilməsi üzrə müəssisənin öhdəlikləri də kreditör borclarının tərkibinə daxil edilir. Beləliklə, özünün mənşəyindən asılı olaraq öhdəliklər borc vəsaitlərinə və kreditör borclarına bölünür.

Öhdəliklərin mühasibat uçotunun qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən birisi borcların ödənmə müddətinin qarşısını almaq üçün kreditör ilə hesablaşmaların öz vaxtında aparılmasına nəzarət hesab olunur. Bu səbəb üzündən öhdəliklər ödənmə müddətindən asılı olaraq qısa müddətli və uzun müddətli öhdəliklərə bölünür.

Qısa müddətli öhdəliklər (passivlər) bağlanılan müqavilə əsasında bir ilə qədər müddəti əhatə edir (öhdəliyin uçota qəbul olunduğu andan etibarən). Qısa müddətli passivləri bəzən cari passivlər adlandırırlar.

Uzun müddətli öhdəliklər (passivlər) dedikdə, bağlanılan müqavilə əsasında ödənmə müddəti bir ildən yuxarı olan kreditlər və borclar başa düşülür (öhdəlik uçota qəbul edildiyi andan etibarən).

Müəssisənin öhdəliklərinin qısa və uzun müddətli öhdəliklərə bölünməsi, maliyyə təhlili məqsədilə də son dərəcə mühümdür. Eyni zamanda öhdəliklərin mahiyyəti və mənşəyi onların ödənməsinin təcilliyindən asılı deyildir. Ona görə də qısa müddətli və uzun müddətli öhdəliklər (passivlər) ayrılıqda araşdırma tələb etmir. Ümumiyyətlə, son dövrlərin iqtisadi ədəbiyyatında müəssisə öhdəliklərinin borc vəsaitlərinə və kreditor borclarına bölünməsi ilə xarakterikdir. Belə təsnifat öhdəliklərin müxtəlif növlərinin iqtisadi təbiətini açıqlayır və mövcud mühasibat balansının strukturuna uyğun gəlir.

Borc vəsaitləri borc müqaviləsi icra olunan zaman baş verən öhdəliklərdir. Borc müqaviləsi əsasında bir tərəf (borc verən) digər tərəfə (borc alana) pul və yaxud müəyyən dəyərə və keyfiyyətə malik olan digər əşyalar verir. Borc alan təşkilat isə aldığı borcu müəyyən müddətdən sonra qaytarmağı öhdəsinə götürür. Borc müqaviləsi pul və yaxud digər əşya verilən andan bağlanmış hesab olunur. Əgər qanunvericilikdə başqa şey nəzərdə tutulmamışdırsa onda, borc verən təşkilat verdiyi borca görə müəyyən faiz ala bilmək hüququna malikdir. Faizlər qaydaya görə hər ay ödənilməlidir. Borc vəsaitləri aşağıdakılar üzrə öhdəlikləri özlüyündə birləşdirir:

- alınan bank kreditləri üzrə;
- satılmış borc qiymətli kağızları (istiqrazlar və i.a.) üzrə;
- verilmiş maliyyə vekselləri üzrə;
- alınan borclar və ssudalar üzrə.

Əgər müəssisə müəyyən layihəni həyata keçirməyi planlaşdırırsa, onun maliyyələşdirilməsi üçün borc vəsaitləri cəlb oluna bilər. Borc vəsaitlərinin bir növü bank kreditləri adlanır.

Bank kreditləri banklar (kredit təşkilatları) tərəfindən qaytarılmaq, təcililik, ödənmək və təminatlılıq qaydasında verilir. Qaytarılma müddətindən asılı olaraq fərqləndirilir:

- bir ildən artıq olmayan müddətə verilən qısa müddətli kreditlər;
- bir ildən artıq müddətə verilən orta müddətli və uzun müddətli kreditlər.

Qısa müddətli kreditlər müəssisənin material dövriyyə aktivlərinin formalaşmasının mənbələrindəndir. Dövriyyə aktivlərinin pul aktivlərinə çevrilməsi qısa müddətli kreditlərin qaytarılması mənbəyidir. Belə kreditlərin qaytarılma müddəti kreditləşən təsərrüfat proseslərində vəsaitlərin dövrəni müddəti ilə müəyyənləşdirilir. Uzun müddətli kreditlər investisiyaların maliyyələşmə mənbəyidir və kapital qoyuluşları üzrə məsrəflərin ödənilməsinə xidmət göstərir. Uzun müddətli kreditlərin qaytarılması mənbəyi kreditləşən obyektlərin istismara verilməsindən əldə olunacaq mənfəət hesab olunur.

Borc vəsaitlərinin cəlb olunması haqda qərar qəbul edən zaman müəssisə layihənin texniki-iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmasını hazırlayır. Layihənin tələbatından, mövcud maliyyə mənbələrindən və cari maliyyə vəziyyətindən asılı olaraq müəssisə, tələb olunan kreditin həcmi, onun təcilliyini (vəsaitlərin qaytarılmasının güman olunan müddəti), kreditin və faizlərin əsas məbləğinin ödənmə mənbələri, habelə kreditlə təminata zəmanət müəyyən olunur. Bank krediti almaq üçün müəssisə banka müəyyən formada tərtib edilən kredit ərizəsi verməlidir. Kredit ərizəsinə layihənin texniki-iqtisadi əsaslandırılması və həmçinin borc götürən təşkilatı xarakterizə edən aşağıdakı sənədlər əlavə olunur:

- təsis sənədlərinin notariusda təsdiq edilən surəti;
- son üç ilin mühasibat (maliyyə) hesabatları;
- daxili maliyyə hesabatları və daxili operativ uçotun məlumatları;

- sair müşayət edici sənədlər.

Bank kredit ərizəsini özünün xüsusi kredit siyasətinə uyğun surətdə nəzərdən keçirir, müəssisənin krediti ödəmə qabiliyyətini təhlil edir və bundan sonra kredit müqaviləsini rəsmiləşdirir.

Bankın qaydaları ilə birlikdə kredit müqaviləsi müəssisənin kreditləşmə qaydasını tənzimləyir. Kredit müqaviləsinə uyğun surətdə bank, müəssisəyə nəzərdə tutulan məbləğdə və müddətdə pul (kredit) verməyi öhdəsinə götürür. Kredit müqaviləsində aşağıdakılar qeydə alınır:

- kreditləşmə obyektinə və kreditin müddəti;
- kreditin verilmə və ödənmə şərtləri;
- öhdəliklərin ödənmə qaydaları;
- faiz stavkaları və onun ödənmə qaydası;
- tərəflərin öhdəlikləri, hüquqları və məsuliyyətləri;
- müəssisə tərəfindən banka təqdim olunası hesabat sənədlərinin siyahısı və dövriliyi.

Müəssisələrdə kreditor borcları aşağıdakı öhdəliklər üzrə baş verir:

1. Satın alınan mallara, qəbul olunan işlərə və göstərilən xidmətlərə görə mal satan və podratçılara ödəniləsi öhdəliklər;
2. Kommersiya kreditlərinin ödənilməsi öhdəlikləri;
3. Pul ödəmək, əmlak vermək, işi yerinə yetirmək, xidmət göstərmək, övlad və asılı müəssisələrə xidmət göstərmək üzrə öhdəliklər;
4. Alınmış avanslar hesabına digər hüquqi və fiziki şəxslərə əmlak vermək və iş görmək;
5. Bağlanmış kollektiv və fərdi əmək müqaviləsinə uyğun olaraq işçilərin əməyini ödəmək;
6. Sosial büdcədən kənar fondlara üzvlük haqları ödəmək üçün öhdəliklər;
7. Büdcəyə vergilər və digər ödənişlər ödəmək üçün öhdəliklər;
8. Digər kreditorlar qarşısındakı öhdəliklər.

Kreditor borcları qaydaya görə yaxın gələcəkdə borcların ödənməsini nəzərdə tutur və buna görə də qısa müddətli passivlərin tərkibinə daxildir. Müvafiq öhdəliklərin mənşəyindən asılı olaraq kreditor borcları mühasibat balansında aşağıdakı növlərə bölünür:

1. Mal satan və podratçılara olan borclar;
2. Kommersiya vekselləri üzrə borclar;
3. Törəmə müəssisələrə və asılı cəmiyyətlərə olan borclar;
4. Alınmış avanslar üzrə borclar;
5. Əmək ödənişi üzrə işçi heyətinə olan borclar;
6. Sosial fondlara köçürüləsi borclar;
7. Büdcə qarşısındakı borclar;
8. Sair kreditorlara olan borclar.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan Respublikası müəssisələrində hazırda fəaliyyətdə olan «Mühasibat uçotunun hesablar planında» kreditorlarla hesablaşmaların uçotunu aparmaq üçün aşağıdakı hesablar nəzərdə tutulmuşdur:

431 №-li «Malsatan və podratçılara uzunmüddətli kreditor borcları», 531 №-li «Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları», 171 №-li «Alicılar və sifarişçilərin uzunmüddətli debitor borcları», 211 №-li «Alicılar və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları», 521 №-li «Vergi öhdəlikləri», 522 №-li «Sosial sığorta və təminat üzrə öhdəliklər», 533 №-li «İşçi heyətinə qısamüddətli kreditor borcları», 213 №-li «Əsas idarəetmə heyətinin qısamüddətli debitor borcları», 302 №-li «Nominal kapitalın ödənilməmiş hissəsi», 177 №-li «Digər uzunmüddətli debitor borcları», 245 №-li «Digər qısamüddətli debitor borcları», 435 №-li «Digər uzunmüddətli kreditor borcları», 538 №-li «Digər qısamüddətli kreditor borcları» və s.

Biz bu bölmədə həmin hesabların bəzilərinin uçotu xüsusiyyətlərini araşdıracağıq.

Mal alanlar və sifarişçilərlə hesablaşmaların uçotu qaydası məhsul satışının uçotu metodundan asılıdır.

Əgər məhsul satışı anı əvvəlcədən yola salınan məhsulların ödənilməsi anı qəbul edilirsə, onda debitor borcu istehsal maya dəyəri ilə uçota alınır. Bu zaman müəssisədə belə yazılış verilir:

D-t 204«Hazır məhsul»sub hesab«Yüklənmiş mallar»

K-t 204«Hazır məhsul»

Yola salınan məhsulların dəyəri belə ödənilir:

D-t 223«Bank hesablaşma hesabları»

K-t 601«Satış»

Satılan məhsul belə silinir:

D-t 601«Satış»

K-t 204«Hazır məhsul»sub hesab«Yüklənmiş mallar»

Eyni zamanda satılmış məhsul üzrə ƏDV hesablanılır:

D-t 601«Satış»

K-t 521«Vergi öhdəlikləri»

Ödənişin müəyyən olunan müddəti keçdikdən sonra debitor borcları 45 №-li hesabın kreditindən 801 №-li hesabın debetinə silinir (vergiyə cəlb olunması mənfəəti azaltmadan).

Ümumiyyətlə, silinmiş borclar adətən 5 il ərzində «Zərərlərə silinmiş ümitsiz debitor borcları» adlı balans arxası hesabda əks etdirilir.

Əgər məhsul satışı anı onun yola salındığı an hesab olunursa, onda debitor borcu məhsulların satış qiyməti ilə 171,211 №-li hesabda qeydiyyatdan keçirilir. Bu hesabın tərkibində aşağıdakı subhesablar açıla bilər:

1. «İnkasso qaydasında hesablaşmalar»
2. «Planlı ödəmələr üzrə hesablaşmalar»
3. «Alınmış veksellər» və s.

1-ci subhesabda yola salınan məhsullara görə bank tərəfindən ödəniş üçün qəbul edilən sənədlər əsasında mal alan və sifarişçilərlə hesablaşmalar uçota alınır.

2-ci subhesabda uzun müddətli təsərrüfat əlaqələri zamanı mal satan və sifarişçilərlə hesablaşmalar əks etdirilir.

3-cü subhesabda alınmış veksellərə görə mal satan və sifarişçilərlə hesablaşmalar qeyd olunur.

Yola salınan məhsullara və yerinə yetirilən iş və xidmətlərə görə müəssisə mal satan və sifarişçilərə aşağıdakı köçürmə vasitəsilə hesablaşma sənədləri təqdim edir.

D-t 171 «Alıcılar və sifarişçilərin uzunmüddətli debitor borcları»,

211 «Alıcılar və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları»

K-t 601«Satış»

Yola salınan məhsul satılmış hesab olduğu üçün onun dəyərinə görə ƏDV hesablanır.

D-t 601«Satış»

K-t 521 «Vergi öhdəlikləri»

Mal alan və sifarişçilər öz borclarını belə yazılışla ödəyirlər.

D-t 223 «Bank hesablaşma hesabları»

K-t 171 «Alıcılar və sifarişçilərin uzunmüddətli debitor borcları»,

211 «Alıcılar və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları»

Əgər, alınan vekseldən faiz tutulması nəzərdə tutulmuşsa, bu əməliyyat aşağıdakı yazılışla rəsmiləşdirilir.

D-t 223 «Bank hesablaşma hesabları»

K-t 801«Ümumi mənfəət (zərər)»

Məhsulun satışı zamanı «yola salınma» metodundan istifadə olunduqda, təşkilatlara şübhəli borclar üzrə ehtiyatlar yaratmağa icazə verilir (82 №-li hesabın «Şübhəli borclar üzrə ehtiyatlar» subhesabı). Ehtiyatın kəmiyyəti borclu təşkilatın maliyyə vəziyyətindən asılı olaraq hər bir şübhəli borc üzrə ayrılıqda müəyyənləşdirilir. Ehtiyat belə yaradılır.

D-t 801«Ümumi mənfəət (zərər)»

K-t 218«Şübhəli borclar üzrə düzəlişlər»

Vaxtında tələb olunmayan debitor borcları aşağıdakı qaydada silinir.

D-t 171 «Alıcılar və sifarişçilərin uzunmüddətli debitor borcları»,

211 «Alıcılar və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları»

K-t 218«Şübhəli borclar üzrə düzəlişlər»

Uzun müddətli iş (inşaat, layihə, elmi, geoloji və s.) görən təşkilatlarda sifarişçilərlə hesablaşmaların uçotu üçün 36 №-li «Başa çatdırılmamış işlər üzrə yerinə yetirilən mərhələlər» adlı hesabdən istifadə olunur.

Sifarişçi tərəfindən qəbul edilən və dəyəri ödənilən işlər uçotda belə əks etdirilir.

D-t 171 «Alıcılar və sifarişçilərin uzunmüddətli debitor borcları»,

211 «Alıcılar və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları»

K-t 601«Satış»

Eyni zamanda yerinə yetirilən mərhələlər üzrə məsrəflər aşağıdakı köçürmə ilə rəsmiyyətə salınır.

D-t 601«Satış»

K-t 202«İstehsalat məsrəfləri»

İşin yerinə yetirilən mərhələlərinə görə daxil olan ödənişlər uçotda belə qeydiyyatdan keçirilir.

D-t 223 «Bank hesablaşma hesabları»

K-t 443 «Alınmış uzunmüddətli avanslar»

543«Alınmış qısamüddətli avanslar».

Əvvəlcədən daxil olan ödəniş məbləği 443,543 №-li hesabın debetindən 171,211 №-li hesabın kreditinə aid edilir. Son hesablaşma qaydasında alınan məbləğ 223 hesabların debetinə 171,211 №-li hesabın kreditinə yazılır.

Mal satanlar və podratçılar xammal, material və digər mal-material dəyərləri göndərən, habelə müxtəlif xidmətlər göstərən təşkilatlardır.

Hal-hazırda təşkilat ona göndərilən məhsullara, göstərilən iş və xidmətlərə görə hesablaşma formalarını özü seçir.

Mal satanların hesabnaməsi ödəniş üçün qəbul edildikdə belə yazılışla rəsmiləşdirilir.

D-t 201 «Material ehtiyatları»

K-t 431 «Malsatan və podratçılara uzunmüddətli kreditor borcları»,

531 «Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları»

431,531 №-li hesabdakı borclar aksept məbləği hüdudunda əks etdirilir. Mal-material dəyərləri zaman əksik gəldikdə, qiymətlər uyğun olmadıqda, habelə hesabi səhvlərə yol verildikdə, həmin məbləğə müvafiq olaraq aşağıdakı yazılış tərtib olunur.

D-t Sub hesab «İddialar üzrə hesablaşmalar»

K-t 431 «Malsatan və podratçılara uzunmüddətli kreditor borcları»,

531 «Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları»

Mal satan və podratçılar ƏDV-ni hesabnaməyə daxil edir və mal alan təşkilatda belə rəsmiləşdirilir.

D-t 241 «Əvəzləşdirilən əlavə dəyər vergisi»

K-t 431 «Malsatan və podratçılara uzunmüddətli kreditor borcları»,

531 «Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları»

Mal satanların borcları ödənildikdə aşağıdakı uçot qeydi aparılır.

D-t 431 «Malsatan və podratçılara uzunmüddətli kreditor borcları»,

531 «Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları»

K-t 223 «Bank hesablaşma hesabları» və yaxud 401 «Uzunmüddətli bank kreditləri», 501 «Qısamüddətli bank kreditləri»

Belə borcların ödənişi zamanı mühasibat yazılışları qaydası hesablaşmaların tətbiq olunan formalarından asılıdır.

Uçotun jurnal-order forması zamanı mal satan və podratçılarla hesablaşmaların uçotu 6 №-li jurnal-orderdə aparılır. Bu jurnal-orderdə mal satanlarla hesablaşmaların sintetik uçotu analitik uçotla əlaqələndirilir.

Hesablaşmalarda sadə və köçürmə veksellərindən istifadə oluna bilər.

Sadə veksəl dedikdə, vekseli verən təşkilatın baş verən ticarət sövdələşmələrinə və yaxud görülmə işlərə görə digər təşkilata (vekseli saxlayan) ödəyəcəyi məbləğ üçün yazılı öhdəliyi başa düşülür.

Köçürmə vekseli (tratta) kreditor təşkilat (transsant) yazır. Bu sənəd vekseldə göstərilən məbləği üçüncü şəxsə (remitent) ödəmək üçün debitora (trassat) yazılı əmr sayılır. Ötürücü qeydin (indossament) köməyi ilə vekseldən bir neçə dəfə istifadə etmək olar. Bu zaman veksəl, universal kredit-hesablaşma sənədi hesab olunur.

Mal-material dəyərlərinin satın alınması üçün verilən veksellər 201,207 və s. hesabların debetinə və 431,531 №-li hesabın kreditinə yazılır. Veksəl üzrə borclar belə ödənilir.

D-t 431 «Malsatan və podratçılara uzunmüddətli kreditor borcları»,

531 «Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları»

K-t 223 «Bank hesablaşma hesabları»

Malalan təşkilatdan veksəl alan müəssisə, 171,211 №-li hesabın «Alınmış veksellər» adlı 3-cü subhesabda uçota alınır. Vekseldə göstərilən məbləğ həcmində 171,211 №-li hesab debetləşir, məhsul satışı və yaxud digər əmlakın satışı uçota alınan hesablar (601, 611, 731) kreditləşir.

Ödənilən veksellər pul vəsaitləri uçota alınan hesabların debetinə və 171,211 №-li hesabın kreditinə yazılır.

Veksellərə görə faizlər adətən onun nominal qiymətinə daxil edilir. Əgər veksellərə görə faizlər, vekselin nominal dəyərindən artıq ödənilərsə, onda bu məbləğ uçotda belə əks etdirilir.

D-t 171 «Alıcılar və sifarişçilərin uzunmüddətli debitor borcları»,

211 «Alıcılar və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları»

K-t 801 «Ümumi mənfəət (zərər)»

Misal: 24 milyon manatlıq məhsul yola salınmışdır. Ödəniş 6 ay gecikdirilmişdir. Mal alan təşkilatdan 36 milyon manatlıq veksəl qəbul edilmişdir.

Məhsul 100% həcmində borc kimi buraxılmışdır. 6 aydan sonra veksəl ödənilmişdir.

Bu əməliyyatlar aşağıdakı köçürmələr vasitəsilə rəsmiləşdirilir:

1) 24 milyon manatlıq məhsul yola salınmışdır.

D-t 171 «Alıcılar və sifarişçilərin uzunmüddətli debitor borcları»,

211 «Alıcılar və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları»

K-t 601«Satış»

2) Veksələ görə 12 milyon manat faiz hesablanmışdır.

D-t 171 «Alıcılar və sifarişçilərin uzunmüddətli debitor borcları»,

211 «Alıcılar və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları»

K-t 801«Ümumi mənfəət (zərər)»

3) Vekseli ödəmək üçün 36 milyon manat məbləği daxil olmuşdur.

D-t 223 «Bank hesablaşma hesabları»

K-t 171 «Alıcılar və sifarişçilərin uzunmüddətli debitor borcları»,

211 «Alıcılar və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları»

Vaxtında ödənilməmiş veksellər imtina olunmuş sayılır. Vekselin dəyəri vaxtında ödənilmədikdə bu haqda protest verilir və borcun ödənişi üçün məhkəməyə müraciət olunur.

Vasitəçilik əməliyyatları adi alqı-satqı müqavilələri və yaxud malların komissyon satışı üzrə vasitəçilik müqavilələri ilə rəsmiləşdirilir.

Alqı-satqı zamanı təşkilat, mühasibat uçotuna topdan ticarət bazaları üçün nəzərdə tutulan qaydada aparılmalıdır.

Mədaxil olunan mallar uçotda belə qeydə alınır.

D-t 205 «Mallar»

K-t 431 «Malsatan və podratçılara uzunmüddətli kreditor borcları»,

531 «Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları»

Mədaxil olunan mallar üzrə əlavə dəyər vergisi belə əks etdirilir.

D-t 241«Əvəzləşdirilən əlavə dəyər vergisi»

K-t 431 «Malsatan və podratçılara uzunmüddətli kreditor borcları»,

531 «Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları»

Mallar satılan zaman əldə olunan vəsait (ƏDV-də daxil edilməklə) aşağıdakı yazılışla əks etdirilir.

D-t 223 və yaxud 171 №-li «Alıcılar və sifarişçilərin uzunmüddətli debitor borcları», 211 №-li «Alıcılar və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları»

K-t 601«Satış»

Bundan sonra satılmış malların dəyəri belə silinir.

D-t 601«Satış»

K-t 205 «Mallar»

Malların gətirilməsi, mühafizəsi və satışı ilə əlaqədar xərclər 202 №-li hesabın sub hesabında «Tədavül xərcləri» qeydiyyatdan keçirilir, daha sonra həmin hesabdən 601 №-li hesabın debetinə aid edilir.

Məhsulların satışı üzrə dövriyyədən hesablanılan ƏDV uçotda belə qeydə alınır.

D-t 601«Satış»

K-t 521 «Vergi öhdəlikləri»

Satın alınan və ödənilən mallar üzrə ƏDV məbləği belə silinir.

D-t 521 «Vergi öhdəlikləri»

K-t 241«Əvəzləşdirilən əlavə dəyər vergisi»

ƏDV məbləği köçürüldükdə

D-t 521 «Vergi öhdəlikləri»

K-t 223 «Bank hesablaşma hesabları»

Mallar, komissyon qaydasında komitəndə satıldıqda uçot aşağıdakı qaydada aparılır.

Komissyonerə verilən malların və yaxud hazır məhsulların uçotu üçün 45 №-li hesabdən istifadə olunur. Komissyonerə verilən mallar və yaxud hazır məhsullar belə silinir.

D-t 204 «Hazır məhsul» sub hesab«Yüklənmiş mallar»

K-t 204 «Hazır məhsul» və yaxud 205 «Mallar»

Satılan məhsullara görə komissiyondən alınan pul vəsaitləri uçotda belə rəsmiləşdirilir.

D-t 223 «Bank hesablaşma hesabları»

K-t 601«Satış»

Satılan məhsullar belə silinir.

D-t 601«Satış»

K-t 204 «Hazır məhsul» sub hesab«Yüklənmiş mallar»

Malların satışı üzrə dövriyyədən ƏDV belə hesablanır.

D-t 601«Satış»

K-t 521 «Vergi öhdəlikləri»

Göstərilən vasitəçilik xidmətinə görə komitet tərəfindən komissiyonera ödənilən mükafat məbləğini komitet uçotda belə əks etdirir.

D-t 202 №-li hesabın sub hesabında «Tədavül xərcləri»

K-t 76 №-li hesab«»

Hesablanmış mükafat məbləği satışın dövriyyəsinə daxil edilir və buna görə ƏDV vergisi məbləği ilə birlikdə (D-t 19, K-t 76) belə silinir.

D-t 76 №-li hesab«»

K-t 601«Satış»

Komissiyon mükafatı üzrə hesablanmış ƏDV vasitəçilik xidmətinə daxil edilir və belə silinir.

D-t 241«Əvəzləşdirilən əlavə dəyər vergisi»

K-t 521 «Vergi öhdəlikləri»

Tədavül xərcləri aşağıdakı qaydada silinir.

D-t 601«Satış»

K-t 202 №-li hesabın sub hesabında «Tədavül xərcləri»

Göstərilən təsərrüfat əməliyyatları əks etdirildikdən sonra hazır məhsulların və malların komissyon qaydasında satışından maliyyə nəticələri müəyyənləşdirilir və uçotda əks etdirilir.

D-t 601 «Satış»

K-t 801 «Ümumi mənfəət (zərər)»

Vasitəçilik əməliyyatlarının komissiyonerdə uçotu 004 №-li «komissiyaya qəbul edilən mallar» adlı balans arxası hesabdan istifadə etməklə həyata keçirilir. Qəbul edilən malların analitik uçotu hər bir mal növü üzrə ayrılıqda aparılır. Satılan mallar 004 №-li hesabdan silinir.

Göstərilən komissyon mallarına görə pul vəsaitlərinin qəbul edilməsi uçotda belə əks etdirilir.

D-t 223 «Bank hesablaşma hesabları»

K-t 435,538 «Digər uzun və qısamüddətli kreditor borcları»

Komissiyoner tərəfindən göstərilən xidmətə görə komissyon mükafatı aşağıdakı yazılış vasitəsilə kreditor borclarının azaldılmasına silinir.

D-t 177,217 «Digər uzun və qısamüddətli debitor borcları»

K-t 601 «Satış»

Həmin məbləğdən ƏDV hesablanır.

D-t 601 «Satış»

K-t 521 «Vergi öhdəlikləri»

Pul vəsaitinin komitətlərə köçürülməsi belə əks olunur.

D-t 177,217 «Digər uzun və qısamüddətli debitor borcları»

K-t 223 «Bank hesablaşma hesabları»

ƏDV belə köçürülür.

D-t 521 «Vergi öhdəlikləri»

K-t 223 «Bank hesablaşma hesabları»

Vasitəçiliklə əlaqədar xərcləri komissiyoner adətən 202 №-li hesabda əks etdirir. Daha sonra bu xərclər 601 №-li hesabın debetinə və 202 №-li hesabın kreditinə

yazılır. Komissiyonerin vasitəçilik fəaliyyətindən maliyyə nəticələri 601 №-li hesabdan 801 №-li hesaba yazılır.

Təşkilatlar, mal-material dəyərlərinin bağlanmış müqaviləyə uyğun olaraq əldə edə bilmək üçün avans verirlər. Avans ödənişləri tapşırıq vasitəsilə rəsmiyyətə salınır.

Verilmiş avans məbləği uçotda belə əks etdirilir.

D-t 192 «Verilmiş uzunmüddətli avanslar»

243 «Verilmiş uzunmüddətli avanslar»

K-t 223 «Bank hesablaşma hesabları»

Mal satan və podratçılara olan borcun avans hesabına ödənilməsi qaydası belədir.

D-t 431 «Malsatan və podratçılara uzunmüddətli kreditor borcları»,

531 «Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları»

K-t 192 «Verilmiş uzunmüddətli avanslar»

243 «Verilmiş uzunmüddətli avanslar»

Mal satan və podratçılara irəli sürülən iddiaların məbləği aşağıdakı kimi silinir (avans məbləğində).

D-t 192 «Verilmiş uzunmüddətli avanslar»

243 «Verilmiş uzunmüddətli avanslar»

K-t 431,531 «Malsatan və podratçılara uzun və qısamüddətli kreditor borcları»
sub hesab «İddialar üzrə hesablaşmalar»

Əvvəllər verilən, lakin geri tələb olunmayan avans aşağıdakı köçürmələr vasitəsilə zərərlərə aid edilir.

D-t 801«Ümumi mənfəət (zərər)»

K-t 192 «Verilmiş uzunmüddətli avanslar»

243 «Verilmiş uzunmüddətli avanslar»

Alınmış avans uçotda belə qeydə alınır.

D-t 443 «Alınmış uzunmüddətli avanslar»

543«Alınmış qısamüddətli avanslar»

K-t 223 «Bank hesablaşma hesabları»

Təşkilat, alınmış avansdan ƏDV hesablayır və bu məbləğ belə əks etdirilir.

D-t 443 «Alınmış uzunmüddətli avanslar»

543«Alınmış qısamüddətli avanslar».

K-t 521 «Vergi öhdəlikləri»

İşlər başa çatdırılıb sifarişçiyə təhvil verildikdə, habelə alıcı təşkilata mal yola salındıqda, alınmış avans məbləği aşağıdakı köçürmə vasitəsilə mal alan və sifarişçilərin borclarının azaldılmasına silinir.

D-t 443 «Alınmış uzunmüddətli avanslar»

543«Alınmış qısamüddətli avanslar».

K-t 601 «Satış»

Bu zaman alınmış avans üzrə əvvəlcədən hesablanılan ƏDV məbləğini bərpa etmək üçün belə köçürmə verilir.

D-t 521 «Vergi öhdəlikləri»

K-t 443 «Alınmış uzunmüddətli avanslar»

543«Alınmış qısamüddətli avanslar».

Tələb olunmayan avans silinir.

D-t 443 «Alınmış uzunmüddətli avanslar»

543«Alınmış qısamüddətli avanslar».

K-t 801«Ümumi mənfəət (zərər)»

Digər müəssisələr, təşkilatlar və müxtəlif şəxslərlə hesablaşmaların uçotu üçün 177,217,435,538 №-li aktiv-passiv hesabdan istifadə olunur. Bu hesabda müxtəlif təşkilatlarla əsasən aşağıdakı əməliyyatlar uçota alınır:

a) qeyri-kommersiya xarakterli əməliyyatlar (ali məktəblərlə elmi idarələrlə və s.);

b) çəklə ödənilən xidmətlərə görə nəqliyyat təşkilatları ilə hesablaşmalar;

v) deponent əmək haqqı;

q) icra sənədləri əsasında təşkilatın və müxtəlif şəxslərin xeyrinə əmək haqqından tutulmalar və s.

177,217,435,538 №-li hesab üzrə analitik uçot hər bir debitor və kreditor üzrə ayrılıqda aparılır.

Sair əməliyyatlar üzrə işçi heyəti ilə hesablaşmaların uçotu 213 №-li hesabda aparılır. Hesabın tərkibində aşağıdakı subhesablar açıla bilər:

1. «Kreditlə satılan mallara görə hesablaşmalar»;
2. «Verilən borclara görə hesablaşmalar»;
3. «Maddi ziyanların ödənilməsi üzrə hesablaşmalar» və s.

213 №-li hesabın debetində aldıkları dəyərlərə görə işçilərin borcları, kreditdə isə həmin borcların silinməsi göstərilir.

Hesabın birinci subhesabında kreditlə alınmış mallara görə işçilərin təşkilatla hesablaşmaları uçota alınır. Belə hesablaşmaların uçotu qaydası kreditə verilmiş mallara görə borcların ödənilmə qaydasının seçilməsindən asılıdır. Əgər, kredit alan işçilərin təşkilatı malın dəyərinin müvafiq hissəsini ödəmək üçün banka müvafiq hesablaşma sənədləri təqdim edir. Bu əməliyyata aşağıdakı köçürülmə verilir.

D-t 213«Əsas idarəetmə heyətinin qısamüddətli debitor borcları»

K-t 502 «İşçilər üçün qısamüddətli bank kreditləri»

İşçilərdən mala görə növbəti ödəniş köçürülmə vasitəsilə tutulur.

D-t 533 «İşçi heyətinə qısamüddətli kreditor borcları»

K-t 213«Əsas idarəetmə heyətinin qısamüddətli debitor borcları»

Eyni zamanda işçilərdən tutulan məbləğ bank kreditlərini ödəmək üçün aşağıdakı yazılış vasitəsilə köçürülür.

D-t 502 «İşçilər üçün qısamüddətli bank kreditləri»

K-t 223 «Bank hesablaşma hesabları»

İşçilərin kreditlə satın aldıkları malların dəyərinin ödənilməsi üçün əgər müəssisə kreditdən istifadə etmirsə, onda növbəti ödəniş işçilərin əmək haqqından tutulur.

D-t 533 «İşçi heyətinə qısamüddətli kreditor borcları»

K-t 435,538 «Digər uzun və qısamüddətli kreditor borcları»

Məbləğ ticarət təşkilatına köçürüldükdə belə yazılış verilir.

D-t 177,217 «Digər uzun və qısamüddətli debitor borcları»

K-t 223 «Bank hesablaşma hesabları»

213 №-li hesabın ikinci subhesabında işçilərə fərdi mənzil tikintisi, bağ evləri və s. satın almaq verilən borclar uçota alınır. İşçilərə verilən borclar belə rəsmiləşdirilir.

D-t 213«Əsas idarəetmə heyyyətinin qısamüddətli debitor borcları»

K-t 223 «Bank hesablaşma hesabları»

Əgər, bu vəsait bank tərəfindən müəssisənin hesablaşma hesabına köçürülmədən bilavasitə işçiyə verilərsə, onda 213 debetləşir, 502 №-li hesab isə kreditləşir.

Borc ödənildikdə aşağıdakı yazılış verilir.

D-t 213«Əsas idarəetmə heyyyətinin qısamüddətli debitor borcları»

K-t 223 «Bank hesablaşma hesabları»və ya 533 «İşçi heyətinə qısamüddətli kreditor borcları»

Bank kreditlərinin ödənilməsi 502 №-li hesabın debetinə, 223 və s. hesabların kreditinə yazılır.

213 №-li hesabın üçüncü subhesabında işçilər tərəfindən mənimsəmə, habelə çatışmamazlıq ilə əlaqədar təşkilata dəyən zərərlər uçota alınır. İşçilərdən tutulması ziyanın məbləği uçotda belə qeydiyyatdan keçirilir.

D-t 213«Əsas idarəetmə heyyyətinin qısamüddətli debitor borcları»

K-t 217 «Digər qısamüddətli debitor borcları» sub hesab «Sərvətlərin əskik gəlməsi və xarab olmasından itkilər»

K-t 542 «Gələcək hesabat dövrünün gəlirləri»

K-t 202 «İstehsalat məsrəfləri» suç hesab «Zaydan itkilər» və s.

İşçilərdən tutulan məbləğ belə əks etdirilir.

D-t 533 «İşçi heyətinə qısamüddətli kreditor borcları»

K-t 217 «Digər qısamüddətli debitor borcları» sub hesab «Sərvətlərin əskik gəlməsi və xarab olmasından itkilər»

1.2. Turizm sahəsində kreditlərin və digər borc vəsaitlərinin dəyərinin maliyyə uçotunda əks etdirilməsi.

Uzun müddətli öhdəliklərin müddəti bir ildən yuxarı olur. Uzun müddətli borclar və onlara hesablanılan faizlər həm borc verənin, həm də borc alanın mühasibat hesablarında bərabər məbləğdə əks etdirilir. Beynəlxalq uçot prinsiplərinə uyğun olaraq həmin borcların məbləği aşağıdakı amillərdən asılı olaraq müəyyənləşdirilir:

1. Uzun müddətli borcların məbləği həmin borcların əvəzinə əldə olunan kapitalın, malların və xidmətlərin bazar dəyərinə bərabərdir. Güman edilir ki, borclar üzrə sövdələşmələrin və yerləşmələrin əsasını faiz stavkalarının bazar dəyəri təşkil edir. Bu dəyərin köməyi ilə borcun əvəzinə əldə olunan kapitalın və yaxud iş və xidmətlərin bazar dəyərini tarazlaşdırmaq mümkündür.

2. Uzun müddətli borclar üzrə faizlərin müntəzəm ödənilməsi faizi bazar stavkaları əsasında müəyyənləşdirilir.

3. Uzun müddətli borcların balans məbləği onun 4 yerdə qalan nəgd məbləğinin indiki dəyərinə bərabərdir. Uzun müddətli borcların balans dəyərini hesablamaq üçün istifadə olunan faiz stavkaları həmin borcun yerləşdirildiyi müddətdə dəyişilmir.

Beynəlxalq standartlara uyğun olaraq müəssisənin balans hesabatında uzun müddətli borclar (uzun müddətli kreditlər) ayrıca rubrikada əks etdirilir. Bu rubrika isə özlüyündə ayrıca subrubrikalara bölüşdürülür. Hər bir subrubrika konkret müəssisənin uzun müddətli borclarının strukturunu əks etdirir.

Beynəlxalq standartlar səviyyəsində hazırlanılan «uzun müddətli borclar» rubrikası respublikada qüvvədə olan hesablar planının aşağıdakı hesablarına uyğun gəlir:

401 №-li « Uzunmüddətli bank kreditləri» hesabının saldosu;

404 №-li « Uzunmüddətli borclar» hesabının saldosu;

535 №-li « İcarə üzrə qısamüddətli kreditor borcları» hesabının saldosu.

ABŞ-da və bir sıra qərb ölkələrində uzun müddətli borcların yerləşməsi özlüyündə şirkətlər tərəfindən həyata keçirilən kapital qoyuluşlarının əsas mənbəyi hesab olunur. Qiymətli kağızlar satın alınan zaman (borc öhdəlikləri) kreditorlar səhmlərin sahibkarlarının əleyhinə səs vermək hüququ qazanmırlar. Başqa sözlə səhmləri satan müəssisə həm investisiya cəlb edir, həm də özlüyündə mühüm təsərrüfat qərarlarının çıxarılmasında nəzarəti öz əlində saxlayır. Bundan başqa dividendlərdən fərqli olaraq uzun müddətli borclar üzrə faizlərin ödənilməsi şirkətin xərclərinə aid edilir. Həmin məbləğ onun vergiyə cəlb olunan mənfəətindən çıxılır.

Uzun müddətli borclar səmərəli yerləşdirildikdə, cari mənfəət həmin öhdəliklər üzrə ödəniləsi faizlərin məbləğini üstələyir. Eyni zamanda müəssisənin gəlirliyi aşağı düşdükdə, mənfəət və uzun müddətli borclar üzrə ödənişlər arasında azalır və bəzən zərərli kəmiyyətə çevrilir. Belə hallarda müəssisə həmin ödəncələri dividendlərin aşağı salınması və yaxud bəzi aktivlərdən imtina etməsi hesabına keçirməlidir.

Uzun müddətli borclar, istiqrazlar (istiqraz sertifikatları), borc öhdəlikləri, borc iltizamı formasında yerləşdirilir. Bu sənədlə hüquqi qüvvəyə malikdir, onu buraxan təşkilatın öhdəliklərini əks etdirir.

İstiqrazlar üçün uzun müddətli borcların yerləşdirilməsi sənədlərindən başqa istiqraz kontraktları da tərtib olunur. Kontraktda bu sövdələşmələrin konkret şərtləri, habelə borclunun və kreditorun hüquq və vəzifələri müəyyənləşdirilir. Eyni zamanda kontraktda borcun məbləği, ona görə faizlər, onların ödənmə dövrləri, ödənmə müddəti habelə borcların vaxtından əvvəl ödənilməsi haqda tələblər göstərilir.

Borcların yerləşdirilməsi haqda kontrakt da həmçinin həm kreditorun, həm də borclunun maraqlarını təmin edən şərtlər öz əksini tapır.

Uzun müddətli borcların yerləşdirilməsi haqda sazişə borclu müəssisənin ödəmə qabiliyyəti riskinin aşağı salınmasına yönəldilən məhdudiyətlər də daxil edilə bilər. Belə məhdudiyətlərə aiddir: aksioner cəmiyyət tərəfindən ödəniləsi dividendlərin yuxarı həddinin müəyyənləşdirilməsi; likvidli və yaxud gəlirliliyin müəyyən səviyyəsinin gözlənilməsi; borcların və faizlərin ödənməsini təmin edən ödəniş fondunun saxlanması (mühasibat uçotunda belə fond müəssisənin investisiyası kimi təsnifləşdirilir). Sadalanan şərtlərin gözlənilməməsi o deməkdir ki, borclu təşkilat borcları üzrə öhdəlikləri yerinə yetirmir və kreditorun ixtiyarı vardır ki, ona çatası borc məbləğini və faizi istənilən anda tələb etsin.

Uzun müddətli borclar kapital bazarında bir neçə üsulla yerləşdirilə bilər. Xarici ölkələrdə ən geniş yayılan metodlardan birisi anderraytinq adlanır. Həmin metodun mahiyyəti ondadır ki, buraxılan səhmlərin bütün həcmi bank və şirkət arasındakı saziş əsasında investisiya bankına satılır. Bank kommersiya riskinin tam və yaxud bir qismini öz üzərinə götürür və istiqrazları fond bazarında daha yüksək qiymətə satır. Bank tərəfindən satın alınan istiqrazların qiyməti ilə onların fond bazarında satılan qiyməti arasındakı fərq anderraytinq əməliyyatlarına görə bankın gəlirləri sayılır.

Bəzi hallarda istiqrazların buraxılışı prospekt-sənədin köməyi ilə yerləşdirilir. Bu prospektə şirkətin auditor yoxlamasından keçən maliyyə hesabatının məzmunu, satışın şərtləri və habelə şirkətin kommersiya fəaliyyətinin xarakteri göstərilir. İnvestorları cəlb etmək üçün maliyyə xarakterli mətbuatda anderraytinqin siyahısı ilə birlikdə istiqrazların buraxılması haqda elanlar dərc etdirilməlidir.

İstiqrazların bilavasitə investisiya firmalarına və müxtəlif şəxslərə satılması anderraytinqin alternativini kimi çıxış edir.

Fond bazarında yerləşdirilən istiqrazlar investorlar arasındakı alqı-satqı obyektini sayılır. Eyni zamanda onların arasındakı sövdələşmələr borclu müəssisənin mühasibat

uçotunda əks olunmur. Qeyd etmək lazımdır ki, şirkətin uzun müddətli borclarının balans dəyəri, qaydaya görə onların bazar dəyərləri ilə üst-üstə düşür. Uzun müddətli borcların balans dəyərinin qiymətləndirilməsi istiqrazda göstərilən bir sıra göstəricilər əsasında qurulur. Bunlara aiddir:

- a) istiqrazların nominal dəyəri;
- b) istiqrazların fəaliyyət müddəti başa çatdıqdan sonra çatan ödəniş müddəti (bu müddətdə borclu kreditora istiqrazların nominal dəyərini ödəməlidir);
- v) faiz stavkalarının elan olunması;
- q) faizlərin ödənilməsi tarixi;
- d) istiqrazların buraxıldığı rəsmi tarix.

Uzun müddətli borcların bazar dəyərlərini dəqiq qiymətləndirmək üçün istiqrazda göstərilməyən və fond bazarında təşəkkül tapan bəzi mühüm məlumatları da bilmək lazımdır. Bir sıra səbəblər üzündən istiqrazlar rəsmi tarixdən daha gec buraxıla bilər. Belə bir hal buraxılan istiqrazların qeydiyyatı alınmasının rəsmi prosedurasının gecikdirilməsi ilə əlaqədardır. Borcların yerləşdirilməsinin çətinliyi və ləngidilməsi şirkətin iqtisadi vəziyyətindəki ciddi dəyişiklikləri ilə də əlaqədar ola bilər. Bazarda faiz stavkaların aşağı düşməsi ilə əlaqədar şirkət düşüncəli surətdə istiqrazların satışını ləngitməsi hallarına da təcrübədə təsadüf olunur.

Sonuncu amil şirkətdən asılı olmayan lakin istiqrazların bazar dəyərinə təsir edən ən mühüm amillərdəndir. İstiqrazların elan olunan və bazar faizlərinin stavkaları bərabər olduqda istiqrazlar fond bazarında nominal dəyər ilə satılır. Eyni zamanda ümumi iqtisadi vəziyyətin təsiri altında faizin bazar stavkasının hərəkəti elan olunan stavkadan kənarlaşmaya gətirib çıxarır. Buna baxmayaraq bütün müəssisələr elan olunan stavkanı bazar stavkasına maksimum yaxınlaşmağa cəhd göstərirlər. Müəssisənin faizinin bazar stavkasının və istiqrazların bazar dəyərinin dəyişilməsi bir-birilə əks asılılıqdadır. Əgər bazar stavkası elan olunan yüksəkdirsə, onda istiqrazların bazar dəyəri onların nominal dəyərindən aşağı düşür. Beləliklə, əgər faizin bazar stavkası elan olunan stavkanı üstələyirsə, onda istiqrazlar güzəştə satılır.

İstiqrazların güzəştə və yaxud mükafatla satılması istiqrazların keyfiyyətini sübut etmir. Sadəcə olaraq, onların bazar qiymətlərinə düzəlişi həyata keçirir.

Faktiki olaraq istiqraz əldə olunan zaman onu saxlayan nəgd pul vəsaitlərinin iki tipini satın alır: a) borcun əsas hissəsini; b) faiz qaydasında ödənilən məbləği.

Əgər istiqrazın nominal dəyəri onların dəyərini üstələyirsə onda istiqraz mükafatla, əksinə olduqda isə güzəştə satılır.

Belə hesab edək ki, müəssisə fond bazarında nominal dəyəri 400 min manat olan istiqrazı illik 10 faiz stavka ilə on il müddətinə yerləşdirir (ödəniş hər il dekabr ayının 31-də hesablanır). Eyni dərəcəli risklə istiqrazlar üzrə bazarda mövcud olan stavka illik 15 faizdir. Bu rəqəmlərə istinad edərək istiqrazın bazar qiymətini müəyyənləşdirək:

Əsas borcun cari dəyəri:

$$400\ 000 \times (PVI, 15\%, 10) = 400\ 000 \times 0,247185 \qquad 98873,88$$

Ödənişin cari dəyəri:

$$400\ 000 \times (0,10)(PVA, 15\%, 10) = 400\ 000 \times 6,14457 \qquad 245782,6$$

İstiqrazın bazar qiyməti..... 344656,56

Borcun nominal dəyərində görə edilən güzəşt..... 55343,44

Qeyd etdiyimiz borcda istiqraz borcunun indiki dəyəri və yaxud bazar qiyməti onun nominal dəyərindən aşağı olmuşdur. Buna görə də həmin borc üzrə gəlirlərin səviyyəsini gəlirlərin bazar səviyyəsinə tarazlaşdırmaq üçün borc güzəştə satılmalıdır.

Uzun müddətli borcların yerləşdirilməsinin və onlara faizlərin hesablanılmasının qeydiyyatı alınması üçün müəssisələrdə qaydaya görə uzun müddətli borcların sosial jurnalı və yaxud istiqraz jurnalı tərtib olunur. Uzun müddətli borcların beynəlxalq mühasibat uçotunda əks etdirilməsi cari dəyərlə həyata keçirilir.

Sadə hallarda faizin elan olunan stavkası bazar qiymətinə bərabər tutulur. Belə həllərdə borcların emitenitində (borclu) və borcu alanda (investor və yaxud kreditor) jurnallarda əks etdirilməsi aşağıdakı qaydada aparılır.

Totalım ki, borclu müəssisə investor müəssisədə 2003-cü il yanvar ayının 1-də buraxılan bütün istiqrazları satmışdır. Borcun məbləği 600 min manat təşkil edir. Elan olunan faiz stavkası 10% təşkil etmiş və bazar dəyərində bərabərdir. Borcun ödənmə müddəti 2006-cı ilin dekabr ayının 31-nə nəzərdə tutulub. Faizlərin ödənilməsinin dövriliyi bir il (hər il dekabr ayının 31-i) təşkil etmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi borcun cari dəyəri əsas borcun və ona görə faizin dəyərində bərabərdir. Belə olduğu şəraitdə faiz stavkası onun nominal dəyərində bərabər olur:

$$600000 \times (PVI, 10\%, 7) + 600000 \times (PVA, 10\%, 7) = \\ = 600000 \times 0,513158 + 600000 + 4,868419 = 600000 \text{ manat}$$

Göstərilən borc üzrə istiqrazların alqı-satqısı zamanı 2001-ci il yanvar ayının 1-də borclu müəssisə və müəssisə-investor aşağıdakı jurnal yazılışları həyata keçirmişlər:

Borclu - müəssisə

Pul vəsaitləri - 600000

İstiqrazlar üzrə öhdəliklər - 600000

Müəssisə - investor

İstiqrazlara investisiyalar - 600000

Pul vəsaitləri - 600000

2003-2006-cı illər ərzində faizlərin hər il ödənilməsi jurnallarda aşağıdakı qaydada həyata keçirilir:

Borclu - müəssisə

Faizlərin ödənilməsinə

çəkilən xərclər - 60000

Pul vəsaitləri - 60000

Pul vəsaitləri - 60000

Faizlərdən əldə olunan

gəlirlər - 60000

Müəssisə - investor

Əsas borcun ödənilməsi belə qeydə alınır:

Borclu - müəssisə

İstiqrazlar üzrə öhdəliklər - 600000

Pul vəsaitləri - 600000

Müəssisə - investor

Pul vəsaitləri - 600000

İstiqrazlara investisiyalar - 600000

İstiqrazlar ödəndikdən sonra onların hüquqi fəaliyyəti dayandırılır.

Müəssisə tərəfindən fond bazarında yerləşdirilən uzun müddətli borclar üzrə faizlərin elan olunan və bazar stavkalarının yuxarıda araşdırdığımız bərabərliyi xüsusi hal olsa da nadir hal deyildir. Əksər hallarda isə uzun müddətli borclar üzrə faizlərin elan olunan və bazar stavkaları arasında xeyli fərqlərə təsadüf olunur.

Əgər elan olunan stavka bazar stavkasından yüksəkdirsə, onda istiqraz mükafatla satılır. Əvvəlki misaldan istifadə edək. Lakin bu dəfə faizin bazar stavkası elan olunan stavkadan 10% aşağıdır. Borc yerləşdirildikdə isə həmin göstərici 8% olmuşdur:

$$60000 (PVI, 8\%, 7) + 600000 \times 0,10 (PVA, 8\%, 7) = \\ = 600000 \times 0,58349 + 60000 \times 5,20637 = 662476 \text{ manat.}$$

Qeyd etmək istəyirik ki, borcların bazar qiymətləri müəyyənləşdirilən zaman ona faizlər elan olunan stavkalar üzrə hesablanılır. Borcun qüvvədə olduğu müddət ərzində faizlərin ödənilməsinə çəkilən xərclərin ümumi məbləği müəyyən hesablamaların köməyi ilə tapılır. Borcların bazar qiyməti nominal dəyərdən çox olduqda, faizlərin ödənilməsinə çəkilən ümumi xərclər mükafatın kəmiyyətinə çəkilən faizlərin nominal məbləğindən aşağı olur. Başqa sözlə borclu təşkilatın faizlərin ödənilməsinə çəkdiyi xərclər ödənilən faizlərin məbləğindən aşağıdır:

Borcların nominal dəyəri.....	300000
Faizlərin ümumi məbləği.....	420000
Borc üzrə mövcud vəsaitlərin ödənilən məbləği.....	1020000
Borcun bazar qiyməti.....	662476
Borcun qüvvədə olduğu müddətdə faizlərin Ödənilməsinə çəkilən ümumi xərclər.....	357524

Borclar mükafatlı qaydada yerləşdirildikdə borclu və kreditor təşkilatlarda jurnal qeydləri aşağıdakı şəkildə təsvir etmək mümkündür:

Borclu - müəssisə

Pul vəsaitləri - 662476

Müəssisə - investor

İstiqrazlara investisiyalar - 662476

İstiqrazlar üzrə öhdəliklər - 600000

Pul vəsaitləri - 662476

İstiqraz mükafatı - 62476

62476 manat məbləğində mükafat xüsusi, əlavə qiymətləndirmə hesabına köçürülür. Onun kəmiyyəti həcmində borclar üzrə ümumi məbləğ artırılır. Beləliklə, borclu müəssisə özünün mühasibat yazılışlarında borcların həm nominal dəyərini, həm onun satışı ilə əlaqədar mükafatın məbləğini qeydə alır.

Kredit geniş mənada müəssisələr və bank arasında iqtisadi münasibətlər sistemidir.

Bank kreditlərini və kommertiya kreditlərini (borcları) bir-birindən fərqləndirirlər. Bank krediti müəyyən müddət ərzində, müəyyən məqsədlərə, faizlə və hökmən qaytarılmaq şərtilə müəssisə və təşkilatlara verilən pul vəsaitidir. Hər bir bankın bank əməliyyatları aparmaq üçün xüsusi icazəsi olmalıdır.

Kommertiya krediti satılan mallara görə adətən bir təşkilat tərəfindən digərinə verilir. Pulla yanaşı hər hansı bir əşya da borc müqaviləsinin predmeti ola bilər.

Banklardan fərqli olaraq kommertiya təşkilatları müvəqqəti onda saxlanılan özgə pul vəsaitini borc verə bilməz. Bundan başqa bank lisenziyası olmayan təşkilat kredit fəaliyyəti ilə müstəqil surətdə məşğul ola bilməz. Müntəzəmlik meyarı qanunvericilikdə təsbit olunmamışdır və bu məsələnin həlli nəzarətedici orqanlardan və yaxud arbitraj məhkəməsindən asılıdır.

Kreditlərin verilməsi və ödənməsi qaydası qanunvericiliklə və onun əsasında tərtib olunan kredit müqaviləsi əsasında tərtib olunur. Müqavilədə kreditləşmə obyektı, kreditlərin verilməsi şərtləri və qaydası, onun ödənmə müddəti, faiz stavkaları, onların ödənmə qaydası, tərəflərin hüquq və vəzifələri, öhdəliklərin qarşılıqlı təminatının formaları, müvafiq sənədlərin təqdim olunmasının siyahısı və dövriliyi və s. göstərilir.

Məqsədli təyinatından və təqdim etmə müddətindən asılı olaraq qısa müddətli və uzun müddətli kreditləri bir-birindən fərqləndirmək lazımdır.

Əksinə kredit pul vəsaitləri şəklində verildikdə bank krediti birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir. Kreditin rolu onun məhsul istehsalı və satışının fasiləsizliyinə olan təsirində də təzahür edir. Borc vəsaitlərinin köməyi ilə təsərrüfat subyektlərinin əlavə resurslara olan tələbat ödənilir və təkrar istehsal prosesinin ləngiməsinə yol verilmir. Əlavə vəsaitlərə yaranan tələbat mövsüm amili ilə də bağlı ola bilər. Burada da kredit vasitəsilə kapital dövrəni və dövriyyəsinin fasiləsizliyi ilə təmin edilmiş olur. Kreditin və borcların istehsalın genişləndirilməsində də rolu böyükdür. Kreditin iştirakı ilə geniş təkrar istehsal üçün kapital mənbələrinin formalaşması sürətlənir. Kreditin əsas fondların artırılması mənbəyi kimi də istifadə edilə bilər. Belə hallarda kredit istehsalın inkişafı və genişlənməsi üçün zəruri olan yeni əsas fondların yaradılması üzrə müəssisələrin imkanını artırır. Burada xüsusilə mühüm olan cəhət odur ki, kredit müasir dövrün iqtisadi tərəqqisinin aparıcı qüvvələrindən biri olan elmi-texniki tərəqqiyə, bununla da cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin inkişafına xidmət edir.

Kreditin pul dövriyyəsində rolu mühümdür. Məlum olduğu kimi nəğd pulların tədavülünə buraxılması və tədavüldən çıxarılması kredit əsasında banklar vasitəsilə baş verir. Bir tərəfdən də nəğd pulların tədavülə buraxılması müəssisə, təşkilatlara, əhaliyə, bankların kassalarından nəğd vəsaitlərinin verilməsi xətti ilə yalnız onların bank hesablarında qalıqlar mövcud olduqda mümkündür. Belə qalıqların olması müştəri ilə banklar arasında müəssisə, təşkilat və əhalinin kreditor olduqda kredit münasibətlərinin olmasını göstərir.

Bank hesablarından nəğd pullarının verilməsi bankın müştəri qarşısındakı borcunun ödənilməsi deməkdir. Digər tərəfdən isə banka nəğd pulların daxil edilməsi onların tədavüldən çıxarılmasını göstərir və bankların öz müştərilərinə olan borclarının böyüməsi ilə müşayiət olunur.

Nəğdsiz pul dövriyyəsinə gəldikdə isə ödənişləri daima yerinə yetirməkdən ötrü müəssisələrin vəsaitlərə əlavə tələbatları yaranır. Buna səbəb gündəlik pul məxaricləri ilə pul mədaxilləri arasındakı uyğunsuzluqdur.

Qısa müddətli kreditlər müəssisələrin cari ehtiyacları (planın yerinə yetirilməsi üçün) adətən 1 il müddətinə verilir. Uzun müddətli kreditlər təşkilatların istehsalat və sosial inkişafı məqsədlərinə (inşaat, əsas vəsaitlərin satın alınması, istehsalın genişləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi və s.) istifadə olunur. Belə kreditlər adətən 1 ildən yuxarı müddətə verilir.

Kredit almaq üçün müəssisə banka ərizə təqdim etməlidir. Ərizəyə təsis sənədlərinin surəti, hesablaşmalar, mühasibat və statistika hesabatları, kreditlə təminatı təsdiq edən və onun reallığını sübut edən digər məlumatlar əlavə olunmalıdır.

Banklar və digər kredit müəssisələri təşkilatlara verdiyi kreditlər üçün diferensiallaşmış qaydada faiz stavkaları müəyyənləşdirir. Faiz stavkalarına adətən ssudadan istifadə müddəti, habelə kredit resurslarına ehtiyac və s. amillər təsir göstərir.

Kreditdən istifadəyə görə konkret faiz stavkaları, faizlərin ödənilməsi qaydası və kreditləşmənin digər şərtləri kredit müqaviləsində göstərilir.

Bank və təşkilatlar arasında bağlanmış müqavilə əsasında hesablaşma cari və digər hesablarda (büdcə və depozitlərdən başqa) qalıqlar üzrə təşkilatlara pullarını bankda saxladıqlarına görə faiz verə bilər.

Banklar haqqında əsasnaməyə uyğun olaraq bankdan alınan kreditlərə görə faizlər (113 №-li hesabda uçota alınan əmlakın satın alınmasına sərf olunanlardan başqa) məhsulların, iş və xidmətlərin maya dəyərinə daxil edilir.

Kreditlərin alınması və ödənməsi üzrə əməliyyatların uçotu üçün 501 №-li «Qısamüddətli bank kreditləri» və 401 №-li «Uzunmüddətli bank kreditləri» adlı hesablardan istifadə olunur. Alınan ssudalar həmin hesabların kreditində və pul vəsaitləri uçota alınan hesabların debetində əks etdirilir. Kreditlər qaytarıldıqda aşağıdakı köçürmə tərtib olunur:

D-t 401 və 501 №-li hesablar

K-t 223 № li « Bank hesablaşma hesabları»

Kreditdən istifadəyə görə faizlərin hesablanması və ödənməsini iki üsulla həyata keçirilə bilər. Əgər alınan kreditlər üzrə faizləri ödəndikcə əks etdirirlərsə, onda ödənilən məbləğ pul vəsaitləri uçota alınan hesabların kreditindən həmin ödənişlərin mənbələri uçota alınan hesabların (113 №-li « Torpaq, tikili və avadanlıqlarla bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması», 202 №-li « İstehsalat məsrəfləri», 901 №-li « Cari mənfəət vergisi üzrə xərclər» və s. hesablar) debetinə silinir.

Əgər alınan kreditlər üzrə faizlər onlar hesablandıqca əks etdirilirsə, onda hesablanmış faizlər istehsal və tədavül xərcləri uçota alınan hesabların debetinə, 90 və 401 №-li hesabların kreditinə yazılır. Bu zaman 401 və 501 №-li hesablar üzrə analitik uçotda kreditlərin məbləği və faizlər ayrıca əks etdirilir.

Material dəyərlərin satın alınmasına və yaxud görülən işlərə və xidmətlərə görə mal satanların krediti üzrə faizlərin ödənməsinə çəkilən xərclər məhsulların maya dəyərində aid edilir. Pul vəsaitlərinin bankda saxlanılmasına görə müəssisəyə hesablanan faizlər 223 №-li hesabın debetində və 801 №-li hesabın kreditində qeydə alınır.

Bank kreditlərinin analitik uçotu onların növləri, krediti verən banklar və ayrıca kreditlər üzrə ayrılıqda təşkil olunur. Vaxtı keçmiş ssudaların uçotu ayrıca analitik hesabda aparılır. Belə bir qayda onların əmələ gəlməsinə və ödənilməsinə operativ nəzarəti həyata keçirməyə imkan verir.

1.3. Turizm sahəsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsində kreditlərin rolu.

Turizm sahəsində kreditin rolu onun təsərrüfat, əhali, dövlət üçün tətbiqinin nəticələri ilə səciyyələnir. Kreditin rolu onun müxtəlif forma və növlərinin həyata keçirilməsi zamanı təşəkkül tapan münasibətlərin nəticələrinə təzahür edir. Kreditin iqtisadiyyata təsirinin hər bir istiqaməti üzrə kredit münasibətlərinin konkret forma və növü üstün mövqeyə malikdir. Məsələn, əmtəələr nisyə satıldığı zaman başlıca rolu

kommersiya krediti oynayır. Əksinə kredit pul vəsaitləri şəklində verildikdə bank krediti birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir. Kreditin rolu onun məhsul istehsalı və satışının fasiləsizliyinə olan təsirində də təzahür edir. Borc vəsaitlərinin köməyi ilə təsərrüfat subyektlərinin əlavə resurslara olan tələbat ödənilir və təkrar istehsal prosesinin ləngiməsinə yol verilmir. Əlavə vəsaitlərə yaranan tələbat mövsüm amili ilə də bağlı ola bilər. Burada da kredit vasitəsilə kapital dövrəni və dövriyyəsinin fasiləsizliyi ilə təmin edilmiş olur. Kreditin və borcların istehsalın genişləndirilməsində də rolu böyükdür. Kreditin iştirakı ilə geniş təkrar istehsal üçün kapital mənbələrinin formalaşması sürətlənir. Kreditin əsas fondların artırılması mənbəyi kimi də istifadə edilə bilər. Belə hallarda kredit istehsalın inkişafı və genişlənməsi üçün zəruri olan yeni əsas fondların yaradılması üzrə müəssisələrin imkanını artırır. Burada xüsusilə mühüm olan cəhət odur ki, kredit müasir dövrün iqtisadi tərəqqisinin aparıcı qüvvələrindən biri olan elmi-texniki tərəqqiyə, bununla da cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin inkişafına xidmət edir.

Kreditin pul dövriyyəsində rolu mühümdür. Məlum olduğu kimi nəğd pulların tədavülünə buraxılması və tədavüldən çıxarılması kredit əsasında banklar vasitəsilə baş verir. Bir tərəfdən də nəğd pulların tədavülə buraxılması müəssisə, təşkilatlara, əhaliyə, bankların kassalarından nəğd vəsaitlərinin verilməsi xətti ilə yalnız onların bank hesablarında qalıqlar mövcud olduqda mümkündür. Belə qalıqların olması müştəri ilə banklar arasında müəssisə, təşkilat və əhalinin kreditor olduqda kredit münasibətlərinin olmasını göstərir.

Bank hesablarından nəğd pullarının verilməsi bankın müştəri qarşısındakı borcunun ödənilməsi deməkdir. Digər tərəfdən isə banka nəğd pulların daxil edilməsi onların tədavüldən çıxarılmasını göstərir və bankların öz müştərilərinə olan borclarının böyüməsi ilə müşayiət olunur.

Nəğdsiz pul dövriyyəsinə gəldikdə isə ödənişləri daima yerinə yetirməkdən ötrü müəssisələrin vəsaitlərə əlavə tələbatları yaranır. Buna səbəb gündəlik pul məxaricləri ilə pul mədaxilləri arasındakı uyğunsuzluqdur. Belə hallarda əlavə pul vəsaitlərinin

yaranan müvəqqəti tələbat kredit (borc pul) cəlb olunmaqla ödənilə bilər. Burada verilən borcların həcmi və onların ödənilmə müddətlərinin əmtəə istehsalı və satışı prosesləri ilə əlaqələndirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu qaydaya riayət edildikdə kredit əsasında yaranmış pul vəsaitləri dövrüyyənin tələbatlarına uyğun olaraq kreditlənəcək qiymətlərin qalıqları azaldıqca pul vəsaitləri borcların ödənilməsi üçün istifadə olunur və borclarının dövrüyyəsinə tərk edir. Dövrüyyədəki pul kütləsinin ona olan tələbata uyğun olması ictimai kapitalın geniş təkrar istehsalının ahəngliyi və fasiləsizliyi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhz dövrüyyədəki pul kütləsinin dövrüyyənin tələbatlarına uyğun olması məqsədlə kreditləşmə prinsiplərinə riayət edilməsi çox vacibdir. Eyni zamanda dövrüyyədəki pul vəsaitlərinin həcmnin tənzimlənməsinin böyük iqtisadi əhəmiyyətini nəzərə alaraq kredit əməliyyatlarının pul kredit siyasət tədbirləri vasitəsilə dövlət tənzimlənməsi tətbiq olunur. Burada kreditin iqtisadi rolunun yeni tərəfi aşkarlanır. Kreditdən pul və maliyyə ilə yanaşı iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin güclü aləti kimi istifadə olunur.

İqtisadiyyatın kredit tənzimlənməsi kreditin həcmi və dinamikasının dəyişməsi iqtisadiyyatın inkişafı imkanlarına və perspektivlərinə təsir göstərməklə əlaqədardır. Məsələn, potensial borc alanların borc kapitalları bazarında çıxmaq imkanları tənzimlənir. Kreditin cəlb edilməsi asanlaşdırır və yaxud çətinləşdirir. Kredit faizi dərəcələrin dəyişməsi vasitəsilə hökumət zəmanətləri və güzəştləri verməklə bu və ya digər regionların, sahə və müəssisələrin üstün kreditləşdirilməsinin stimullaşdırılması və s. Kreditin dinamikası iqtisadiyyatın silsiləvi inkişafı ilə müəyyənləşsə də dövlət tənzimlənməsi kreditin iqtisadiyyatın sahə və bölgələri üzrə yerləşdirilməsinə güclü təsir göstərə bilər. Kredit tənzimlənməsi vasitəsilə dövlət sosial-iqtisadi problemlərin həllinə, ziddiyyətlərin zəiflədilməsi, iqtisadi böhranların gedişinin yüngülləşdirilməsinə, infilyasiyanın dayandırılmasına, iqtisadiyyatın və ümumi Mərkəzi məhsulun, ixrac və idxalın quruluşunun səmərəlilişdirilməsinə və s. çalışır. Məsələn, dünya təcrübəsindən yaxşı məlumdur ki, böhran şəraitində və yaxud böhran yaxınlaşdıqca bazar tələbini canlandırmaq məqsədilə dövlət çox vaxt kredit vasitəsilə

istehsalın, investisiyalarını, mülki tikintini, uzun müddətli istehlak mallarının kreditə satışına, Mərkəzi ixracın stimullaşdırılmasına çalışır. Borc kapitalı hərəkətinin təbii bazar mexanizmi ilə kredit tənzimlənməsi arasındakı nisbət hər dəfə ölkə iqtisadiyyatındakı konkret vəziyyət, dünya ölkələrinin ilk növbədə əsas iqtisadi orqanların istehsaldakı silsiləvi dəyişikliklər, beynəlxalq ticarətdə, beynəlxalq valyuta sistemində və kapital bazarındakı vəziyyətdən asılıdır. Kredit tənzimlənməsi bütövlükdə iqtisadiyyatın səmərəliləşdirilməsinə, onun keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət etsə də müəyyən məhdudiyyətlərə də malikdir. Bu məhdudiyyətləri bilmək, onlara bələd olmaq kredit tənzimlənməsindən bacarıqla istifadə edilməsindən ötrü vacibdir. Əks halda kreditə hədsiz meyl, ondan makro və mikro səviyyələrində sui istifadədə pul kredit böhranları ilə nəticələnə bilər.

Pul kredit böhranları silsiləvi iqtisadi tənəzzülün nəticə olması axırıncının gedişini kəskinləşdirməklə vəziyyəti ağırlaşdırır. Bu ilk növbədə kreditin məhdudlaşdırılması və faiz dərəcələrinin qaldırılmasında özünü göstərir. Kommersiya və bank kreditinin miqyasları böhranla əlaqədar olaraq sürətlə azalır. Bu isə öz növbəsində kapital dövrəni və dövriyyəsini çətinləşdirir, ləngidir və nəticədə istehsal və daxili ticarətin azalması meylini gücləndirir. Kredit məhdudlaşdırılması təsərrüfat subyektlərinin cari ödəmə qabiliyyətini daha da zəiflədir, müflisləşmə prosesini tezləşdirir. Labüd olaraq valyuta və fond bazarında kəskin sarsıntılar baş verir. Bununla belə iqtisadi böhranlar zəminində yaranan pul kredit böhranları müflisləşməni istehsal və məşğulluğun aşağı düşməsinə, real kapitalın dəyərsizləşdirilməsini gücləndirməklə pul kredit böhranları yeni iqtisadi artırma və kreditin genişlənməsinə yol açır.

Pul kredit böhranları fəvqəladə, siyasi, sosial, iqtisadi, hərbi hətta təbii hadisələrdən də doğula bilər. Zahirən iqtisadiyyatın real sektorunda sarsıntılar olmasa da məhz istehsal sahələrindəki pul-kredit böhranlarını doğurur. Sadəcə olaraq pul kredit böhranları fəvqəladə hadisələr nəticəsində iqtisadiyyatdakı ziddiyyətlərin üzə

çıxmasını sürətləndirir. Beləliklə, pul-kredit böhranları iqtisadiyyata əks təsir göstərməklə sosial-iqtisadi ziddiyyətləri kəskinləşdirir.

II FƏSİL. MÜASİR İQTİSADI ŞƏRAİTDƏ TURİZM SAHƏSİNDƏ KREDİTLƏRİN VƏ DİGƏR BORC VƏSAİTLƏRİNİN UÇOTUN TƏŞKİLİ ƏSASLARI VƏ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI.

2.1. Turizm sahəsində kreditlərin və digər borc vəsaitlərinin uçotunun təşkili.

Verilməsi müddətindən asılı olaraq bank kreditləri qısamüddətli və uzunmüddətli kreditlərə bölünür.

Qısamüddətli bank kreditləri bir ildən çox olmayan müddətə verilir, məsələn yüklənmiş mallar üçün verilən kreditin qaytarılma müddəti 30 gündən çox ola bilməz.

Qısamüddətli bank kreditləri üzrə hesablaşma - kredit əməliyyatları uçotu 501 №-li «Qısamüddətli bank kreditləri» hesabında aparılır. Uzunmüddətli bank kreditləri isə 401 «Uzunmüddətli bank kreditləri». Bu hesablar passivdir. Bu hesabların ancaq kredit saldosu ola bilər. Hesabın saldosu hesabat dövrünün əvvəlinə ödənilməyən kredit məbləğini, debet dövriyyəsi ödənilən, köçürülən kredit məbləğini kredit dövriyyəsi isə alınmış kredit məbləğini göstərir.

401 «Uzunmüddətli bank kreditləri» 501 «Qısamüddətli bank kreditləri» hesabın krediti alınmış (müəssisələrə verilmiş) kreditə və hesablaşmalara müvafiq olaraq aşağıdakı hesabların debeti ilə müxabirləşir:

221 «Kassa» - kredit nağd alınaraq kassaya mədaxil edildikdə

223 «Bank hesablaşma hesabları» - bank kredit hesablaşma hesabına daxil olduqda

431 «Malsatan və podratçılara uzunmüddətli kreditor borcları» 531 «Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları» - uzun və qısamüddətli bank krediti borcunun ödənilməsinə birbaşa köçürüldükdə

224 «Digər tələbli bank hesabları»-bankın uzun və qısamüddətli krediti hesabına akkreditiv, çek kitabçalarına vəsait artırıldıqda.

Bank kreditlərini müəssisələr qaytararkən aşağıdakı mühasibat yazılışı tərtib edilir:

D-t 401 «Uzunmüddətli bank kreditləri»

501 «Qısamüddətli bank kreditləri» hesabı

K-t 223 «Bank hesablaşma hesabları» hesabı

Bank kreditlərinin analitik uçotu kreditlərin növünə müvafiq olaraq aparılır.

Eyni ilə müəssisələrə uzunmüddətli və qısamüddətli borclar da verilə bilər. Uzunmüddətli borclar bir ildən çox olan müddətə verilir. Qısamüddətli borclar isə bir ilə qədər verilir. Bu növ borclar yeni texnikanın tətbiqi, avadanlığın modernləşdirilməsi, texnoloji prosesləri avtomatlaşdırılması, istehsalın genişləndirilməsi, bahalı avadanlıqların alınması və başqa məqsədli proqramlara sərf edilir.

Uzunmüddətli və qısamüddətli borcların alınması və ödənilməsi ilə bağlı olan hesablaşma - kredit əməliyyatlarının uçotu 404 №-li «Uzunmüddətli borclar» və 504 №-li «Qısamüddətli borclar» hesablarında aparılır. Bu hesablar passivdir. Kredit saldosu ödənilməyən (müəyyən dövrə) kredit məbləğini, debet dövriyyəsi ödənilən və yaxud köçürülən kredit məbləğini, kredit dövriyyəsi isə hesabat ayında alınmış uzunmüddətli kredit məbləğini göstərir. 404 №-li «Uzunmüddətli borclar» və 504 №-li «Qısamüddətli borclar» hesabının krediti uzunmüddətli və qısamüddətli borcların istifadə olunması istiqamətlərinə müvafiq olaraq aşağıdakı hesabların debeti ilə müxabirləşir:

223 «Bank hesablaşma hesabları»- uzunmüddətli və qısamüddətli borcları alınaraq müəssisənin hesablaşma hesabına daxil olduqda

221 «Kassa»- uzunmüddətli və qısamüddətli borcları alınaraq müəssisənin kassasına mədaxil edildikdə

224 «Digər tələbli bank hesabları» akkreditiv və çek kitabçaları açıldıqda.

431 «Malsatan və podratçılara uzunmüddətli kreditor borcları» 531 «Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları» - uzunmüddətli və qısamüddətli borcları hesabına podratçıların borcu ödənildikdə

Uzunmüddətli və qısamüddətli borcları üzrə əməliyyatlara mühasibat yazılışı vermək üçün bankın çıxarışı və buna əlavə edilən sənədlər əsas götürülür.

Turizm sahəsində qısa müddətli öhdəliklər dedikdə, onların ləğv edilməsi üçün istifadə olunan resurslar (cari aktivlər) başa düşülür. Cari öhdəliklərin daha xarakterik növlərinə kreditor borcları, qısa müddətli veksellər, ödəniləsi dividendlər, avanslar və geri qaytarılacaq depozitlər, qabaqcadan ödənilən qazanılmamış gəlirlər, vergi ödənişləri, şərti ödənişlər, tələb olunanadək kreditor borcları və s. aiddir.

Cari öhdəliklərin ödənilməsi ilə resurslardan istifadəni tələb edir ki, belə öhdəliklər olmadıqda, həmin resurslardan müəssisənin gündəlik ehtiyacları üçün istifadə oluna bilsin. Cari öhdəliklərin daha bir fərqləndirici xüsusiyyəti ondadır ki, onlar pul vəsaiti formasında tədavül olunur və yaxud müəssisənin fəaliyyətində bir mərhələ ərzində istifadə olunur. Müəssisənin fəaliyyətinin normal mərhələsi dedikdə, orta aralıq vaxt başa düşülür. Pul vəsaitlərinin malların və xidmətlərin əldə olunmasına sərf edilən andan həmin xidmət və malların pula çevrilən anadək olan dövrü orta aralıq dövr kimi xarakterizə olunur. Qeyd etdiyimiz mərhələ aşağıdakı fazaları özündə birləşdirir:

- a) pul vəsaitlərinin mal-material ehtiyatlarının satın alınmasına sərfi;
- b) mal-material ehtiyatlarının hazır məhsul əldə etmək üçün yenidən emalı;
- v) məhsulların kreditə satılması (debitor borcu açmaq yolu ilə);
- q) mal alan təşkilatların debitor borcların ödənilməsi.

Cari öhdəliklərin ödənilməsi üçün cari aktivlərdən istifadə olunduğu üçün onların ömür müddəti də eynidir.

Kreditor borcları və yaxud ödəniləsi hesablar və ödəniləsi ticarət hesabları müəssisənin fəaliyyəti müddətində mallara və xidmətlərə görə hesablaşmaların forması kimi başa düşülür. Beləliklə, borcun bu növü müəssisənin əsas fəaliyyətinə

xidmət göstərən ticarət əməliyyatlarının həyata keçirilməsi üçün istifadə olunur. Kreditor borclarının ödənmə müddəti malalan və malstanlar arasında bağlanan kontraktla göstərilir.

Qısa müddətli veksellər də kreditor borcları kimi eyni məqsədlər üçün tətbiq olunur. Belə veksellər müəssisənin əsas fəaliyyətində istifadə olunmayan malların və xidmətlərin dəyərini ödəməyə xidmət edir. Cari uçot dövründə ödəniləsi uzun müddətli öhdəliklər də qısa müddətli veksellərə aiddir.

Kontraktla nəzərdə tutulan şərtlərdən asılı olaraq öhdəliyin bu növü müəssisənin bu və ya digər aktivləri ilə həm təmin edilə, həm də edilməyə bilər. Vekselin təminatı dedikdə, borclu müəssisənin əmlakının həbsi başa düşülür. Veksellər yerləşdirilən zaman onun təminatı kimi hansı aktivlərdən istifadə olunması razılaşdırılır. Cari veksellər üzrə müəssisədə qısa müddətli öhdəliklər olduqda, onun təminatı üçün hansı aktivlərdən istifadə olunacağı konkret şəkildə göstərilməlidir.

Kreditorun tələbi üzrə ödəniləsi öhdəliklər cari halda aşağıdakı iki halda əks etdirilə bilər:

- 1) Kreditorun tələbi üzrə öhdəlik bir il ərzində ödənilməlidirsə, onda balans hesabatı tarixindən və yaxud müəssisənin əməliyyat mərhələsi ərzində;
- 2) Uzun müddətli öhdəliklərin ödənilməsi zəruri olan mövqələrdə.

Hesablanılan öhdəliklər özündə əməkdaşların əmək haqqını, hesablanılan, lakin hələlik ödənməyən kredit faizlərini birləşdirir. Hesablanılan öhdəliklər düzəliş yazılışları əsasında hesablara uçot dövrünün arxasında köçürülür. Məsələn, hesabat dövrünün axırında əks olunmamış və ödənilməmiş əmək haqqı istehsal xərcləri uçota alınan hesabların debetinə və əmək haqqı üzrə borc hesabının kreditinə yazılır. Hesablanılan, lakin hələ ödənilməmiş öhdəliklərin belə bir qaydada əks etdirilməsi gəlir və xərcləri üzvləşdirmək üçün həyata keçirilir.

Avansların və depozitlərin alınması malalanlar və müəssisənin digər kommersiya kontragentləri ilə münasibətlərin qurulmasının ən geniş yayılmış formalarından birisi hesab olunur. Məsələn, sifariş qəbul edən müəssisə sifarişçi

təşkilatdan avans tələb etmək hüququna malikdir. Bu avansdan, müəssisə ona dəyən zərərləri ödəmək üçün istifadə edir. Depozitlər də belə məqsədlərə xidmət göstərir. Buradan görünür ki, avanslar və depozitlər hər şeydən əvvəl sığortalama funksiyasını yerinə yetirir və müqavilə öhdəliklərini yerinə yetirmək üçün müəssisənin kontragenti üçün stimül rolu oynayır.

«Qabaqcadan ödənilən gəlirlər» termini hələlik göndərilməyən mallara və göstərilməyən xidmətlərə görə müəssisənin əldə etdiyi pul vəsaitlərini xarakterizə edir. Belə vəziyyətlərin daha xarakterik nümunəsi dəmir yolu, aviasiya və digər nəqliyyat vasitələrinə biletlərin satılması, qəzet və jurnallara abunə, icarəyə götürülən əmlakdan rəsmi istifadə olunanadək icarədar tərəfindən köçürülən icarə öhdəlikləri və s. sayıla bilər. Müəssisəyə belə ödənişlərin daxil olması həm pul vəsaitlərinin artımı (pul vəsaitləri uçota alınan hesabların kreditləşməsi) və öhdəliklərin əmələ gəlməsi kimi əks etdirilir. Beynəlxalq uçot praktikasında belə öhdəlikləri əks etdirmək üçün hesablar planına «Qazanılmamış gəlirlər» (gələcək dövrlərin gəlirləri) və yaxud «Avans qaydasında əldə olunan gəlirlər» adlı passiv hesab açmaq nəzərdə tutulmuşdur.

Əvvəlcədən dəyəri ödənilən mallar və xidmətlər daxil olduqdan sonra qazanılmamış gəlirlər adlı passiv hesab azalır və həmin əməliyyatlar üzrə gəlirlər kreditləşir. Belə köçürmə nizamlayıcı köçürmə olmaqla, uçot dövrünün sonunda həyata keçirilir. Ümumiyyətlə «qazanılmayan gəlirlər» necə bir öhdəlik kimi növbəti uçot ilinə keçirilir və balans hesabatında digər öhdəliklər sırasında öz əksini tapır.

Müxtəlif ölkələrdə qanunvericiliyə görə müəssisələrin öz malalanlarından və yaxud əməkdaşlarından mərkəzi və yaxud yerli orqanların xeyrinə müxtəlif gəlirlər tutulur. Üçüncü şəxsin hesabına belə tutulmalar mühasibat uçotunda müəssisənin pul vəsaitlərinin artması və yaxud həmin şəxsə qarşı müəssisənin öhdəliklərinin baş qaldırması kimi əks etdirilir. Beynəlxalq standartlara görə ödəniləsi məzuniyyətlərə çəkilən xərclər, əməkdaşlar tərəfindən həmin məzuniyyətdən istifadə olunan ilə aid edilir. Bunun üçün aşağıdakı şərtlər yerinə yetirilməlidir:

a) əməkdaşlar tərəfindən həmin vaxtda işlənən dövrdən asılı olaraq məzuniyyət hesablanması həyata keçirilir;

b) istifadə olunmamış məzuniyyət cəmlənir;

v) məzuniyyətin ödənməsinə çəkilən xərclər güman olunur (hansı ki, əməkdaş onu istifadə edir);

q) məzuniyyətin ödənilməsi üzrə borc xərclərin ölçüsü etibarlı şəkildə qiymətləndirilir.

Əməkdaşların məzuniyyətinin ödənilməsi üzrə borc o vaxt baş qaldırır ki, əməkdaş ona çatan məzuniyyətdən maliyyə ili ərzində istifadə etmir və bu məzuniyyət növbəti ilə keçirilir.

Gərgin maliyyə vəziyyəti və dövriyyə kapitalının çatışmaması şəraitində müəssisə özünün qısa müddətli borclarını uzun müddətli borclara çevirməyə cəhd göstərə bilər. Belə halda müəssisə həmin xərclərin ödənməsini cari aktivlər hesabına uzada bilər. Beynəlxalq standartlara görə borclu müəssisə maliyyə hesabatında qısa müddətli öhdəlikləri uzun müddətli öhdəliklərə çevirmək imkanına malikdir (əgər müəssisə digər müəssisə ilə razılığa gəlmişdirsə). Beynəlxalq standartlara uyğun olaraq müəssisənin maliyyə hesabatında gələcəkdə baş verəcək hadisələrə görə öhdəliklər haqqında göstərişlərə icazə verilir. Belə öhdəliklər şərti öhdəliklər və yaxud şərti passivlər adlanır. Onlar adətən müxtəlif şəraitdə baş verir.

Uçotda şərti zərərlərin əks etdirilməsinin ümumi prinsipləri aşağıda verilmişdir (cədvəl № 2.1).

Maliyyə uçotunda şərti öhdəliklərin əks etdirilməsi prinsipləri.

Hadisənin gümanları (hansı ki, zərərlərə gətirib çıxarır)	Zərərlərin ölçüsü qiymətləndirilə bilər	Zərərlərin ölçüsü qiymətləndirilə bilməz
Yüksək	Zərərlər və öhdəliklərin ödənilməsi hesablanılır (hər iki göstərici bilavasitə maliyyə uçotunda əks etdirilir).	Zərərlər və öhdəliklər hesablanılmır, lakin qeyd formasında maliyyə hesabatında əks etdirilir.
Orta	Zərərlər və öhdəliklər hesablanılmır, lakin qeyd formasında maliyyə hesabatında əks etdirilir.	Zərərlər və öhdəliklər hesablanılmır, lakin qeyd formasında maliyyə hesabatlarında əks etdirilir.
Aşağı	Hesablama həyata keçirilmir, maliyyə hesabatında qeydə ehtiyac yoxdur və buna icazə verilmir.	Hesablama həyata keçirilmir, maliyyə hesabatında qeydə ehtiyac yoxdur və buna icazə verilmir.

2.2. Fərdi ehtiyatlar üçün işçilərə verilən kreditlərin uçotu.

Hazırda fəhlə və qulluqçulara fərdi mənzil tikintisi, bağ evləri tikintisi, ticarət təşkilatlarının onlara kreditlə satdıqları mallara görə hesablaşma aparmaq üçün bank ssudaları verilir.

Bu kimi ssudaların uçotu 502 №-li « İşçilər üçün qısamüddətli bank kreditləri» hesabında aparılır. Hesab passivdir: saldo müəssisənin işçilərinə bank tərəfindən verilmiş ssuda qalığını göstərir; debet üzrə dövriyyə - hesabat ayında ssuda borcunun ödənilməsini; kredit üzrə dövriyyə ilə yenidən alınmış ssuda məbləğini göstərir.

Bu kimi əməliyyatların uçotunda 213 №-li « Əsas idarəetmə heyyyətinin qısamüddətli debitor borcları» hesabı və 502 №-li « İşçilər üçün qısamüddətli bank kreditləri».

502 №-li « İşçilər üçün qısamüddətli bank kreditləri» hesabının 3 subhesabı vardır:

502-1 «Kreditə satılmış mallara görə»

502-2 «Fərdi mənzil tikintisinə»

502-3 «Bağ evlərinin tikintisinə»

Subhesablara müvafiq olaraq əməliyyatlara aşağıdakı kimi yazılışlar tərtib edilir:

I. Kreditlə alınmış malların tapşırıq öhdəliklərində göstərilən məbləğ bankın ssudası vasitəsilə ödənilir:

1) Debet 213 №-li « Əsas idarəetmə heyətinin qısamüddətli debitor borcları»

Kredit 502-1 «Kreditə satılmış mallara görə»

2) Fəhlə və qulluqçular borcu ödədikdə:

a) Debet 533 «İşçi heyətinə qısamüddətli kreditor borcları» yaxud

221 «Kassa»

Kredit 213 №-li « Əsas idarəetmə heyətinin qısamüddətli debitor borcları»

b) Kredit 502-1 «Kreditə satılmış mallar» hesabı

Kredit 223 «Hesablaşma hesabı» hesabı

II. Fərdi mənzil tikilməsinə və bağ evlərinin tikilməsinə görə işçilər bankın ssudasını aldıqda:

1) Ssudanı müəssisə aldıqda (işçilərə vermək üçün)

Debet 221 «Kassa», 223 «Bank hesablaşma hesabları»

Kredit 502-2 «Fərdi mənzil tikilməsi»

yaxud 502 «Bağ evlərinin tikilməsi»

2) Ssudanın işçilərə verilməsi

Debet 213-2, 213-3

Kredit 221, 223

3) İşçilərin ssuda borcunun ödənilməsi

Debet 533 «İşçi heyətinə qısamüddətli kreditor borcları»

Kredit 213-2, 213-3

4) Banka həmin ssudanın müəssisə tərəfindən ödənilməsi

Debet 502-2 «Fərdi mənzil tikilməsi» hesabı

502 «Bağ evlərinin tikilməsi»

Kredit 223 «Bank hesablaşma hesabları» hesabı

Bu kimi əməliyyatların uçotu bankın çıxarışına və mühasibatın ssudaların tutulmasına və banka ödənilməsinə dair arayışlarına əsasən 4 №-li jurnal-orderdə aparılır.

Yuxarıda sadalanan ssudalardan banka gənc ailələrə faizsiz bank ssudaları da verilə bilər. Bu sosial sferalar fondunun vəsaiti hesabına mənzil fondunun genişləndirilməsi, əsaslı təmiri, tikintisi və yaxud ev təsərrüfatının yaradılması məqsədilə verilir.

Mühasibat uçotunda bu əməliyyatlara belə yazılış tərtib edilir:

	Debet	Kredit
1. Ssudaların verilməsi eyni zamanda məbləğ müvafiq hesabdən silinir və 343 №-li hesabın «Gənc ailələrə faizsiz ssudaların verilməsinə istifadə edilən fond vəsaiti» subhesabına aid edilir.	213-4 343, 444	221, 223 343
2. İşçilər tərəfindən borc ödəniləndikcə sosial inkişaf fondu və yaxud başqa mənbə bərpa edilir.	343	343, 444
3. Ssuda alanlara ikinci və üçüncü uşaqların anadan olması ilə əlaqədar güzəştlər edildikdə.	343	213-4

2.3. Borc qiymətli kağızların xarakteristikası və uçotu.

Mövcud qaydaya görə borc qiymətli kağızları dedikdə - emitentlər tərəfindən fond bazarında pul vəsaitlərini əvəz etmək üçün yerləşdirilən öhdəliklər başa düşülür. Azərbaycan bazarında istiqrazlar, depozit və əmanət sertifikatları və veksellər daha

geniş yayılmışdır. Xəzinədarlıq öhdəliklərini, çekləri, bank əmanət kitabçalarını, habelə warrant formalı qiymətli kağızları, opsiyon və başqalarını da xüsusi qrupa aid etmək lazımdır.

Ümumiyyətlə, istiqraz qiymətli kağızların əsas növlərindən biridir. Bu qiymətli kağıza görə onun sahibindən müəyyən müddətdə istiqrazın nominal dəyərini və yaxud digər əmlak ekvivalenti əldə etmək mümkündür.

Beləliklə, istiqraz aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

- a) ödənilməsinin son müddəti mövcuddur;
- b) ona görə faizlər ciddi surətdə qeydə alınmışdır;
- v) faizlərin ödənilməsində səhmlərə görə üstünlüyünün mövcudluğu.

İstiqrazların həm nominal, həm alış, həm də bazar qiyməti var. Nominal qiymət faizlər hesablanılan zaman və yenidən hesablanılan zaman baza rolunu oynayır; borcun vaxtı keçdikdə onların satın alınması satın alma qiymətləri ilə həyata keçirilir; istiqrazların alqı-satqısı bazar qiymətlərilə aparılır. Ümumiyyətlə, istiqrazların fond bazarında qiymətləri müvafiq şəraitdən və vəziyyətdən asılı olaraq hər an dəyişə bilər.

İstiqrazların bir sıra təsnifat əlamətləri mövcuddur: emitentlərin xarakteri üzrə; sahib olmaq üsuluna görə; borcun müddətinə görə; gəlirlərin ödənişinin forması və üsullarına görə və s.

Emitentlərin xarakterinə görə aşağıdakı istiqrazları biri-birindən fərqləndirirlər:

- a) dövlət borcları;
- b) icra hakimiyyətinin borcları;
- v) yerli və bələdiyyə orqanlarının borcları;
- q) müəssisələrin borcları.

İstiqrazlara sahib olma üsuluna görə onlar adlı və təqdim olunan istiqrazlara bölünür. Müddətindən asılı olaraq istiqrazlar üç yerə bölünür:

1. Qısa müddətli istiqrazlar;
2. Orta müddətli istiqrazlar;
3. Uzun müddətli istiqrazlar.

Borcların yerləşdirilməsi haqda kontraktda həmçinin həm kreditorun, həm də borclunun maraqlarını təmin edən şərtlər öz əksini tapır.

Uzun müddətli borcların yerləşdirilməsi haqda sazişə borclu müəssisənin ödəmə qabiliyyəti riskinin aşağı salınmasına yönəldilən məhdudiyyətlər də daxil edilə bilər. Belə məhdudiyyətlərə aiddir: aksioner cəmiyyət tərəfindən ödəniləsi dividendlərin yuxarı həddinin müəyyənləşdirilməsi; likvidli və yaxud gəlirliliyin müəyyən səviyyəsinin gözlənilməsi; borcların və faizlərin ödənməsini təmin edən ödəniş fondunun saxlanması (mühasibat uçotunda belə fond müəssisənin investisiyası kimi təsnifləşdirilir). Sadalanan şərtlərin gözlənilməməsi o deməkdir ki, borclu təşkilat borcları üzrə öhdəlikləri yerinə yetirmir və kreditorun ixtiyarı vardır ki, ona çatası borc məbləğini və faizi istənilən anda tələb etsin.

Uzun müddətli borclar kapital bazarında bir neçə üsulla yerləşdirilə bilər. Xarici ölkələrdə ən geniş yayılan metodlardan birisi anderraytinq adlanır. Həmin metodun mahiyyəti ondadır ki, buraxılan səhmlərin bütün həcmi bank və şirkət arasındakı saziş əsasında investisiya bankına satılır. Bank kommersiya riskinin tam və yaxud bir qismini öz üzərinə götürür və istiqrazları fond bazarında daha yüksək qiymətə satır. Bank tərəfindən satın alınan istiqrazların qiyməti ilə onların fond bazarında satılan qiyməti arasındakı fərq anderraytinq əməliyyatlarına görə bankın gəlirləri sayılır.

Bəzi hallarda istiqrazların buraxılışı prospekt-sənədin köməyi ilə yerləşdirilir. Bu prospektə şirkətin auditor yoxlamasından keçən maliyyə hesabatının məzmunu, satışın şərtləri və habelə şirkətin kommersiya fəaliyyətinin xarakteri göstərilir. İnvestorları cəlb etmək üçün maliyyə xarakterli mətbuatda anderraytinqin siyahısı ilə birlikdə istiqrazların buraxılması haqda elanlar dərc etdirilməlidir.

İstiqrazların bilavasitə investisiya firmalarına və müxtəlif şəxslərə satılması anderraytinqin alternativini kimi çıxış edir.

Fond bazarında yerləşdirilən istiqrazlar investorlar arasındakı alqı-satqı obyektini sayılır.

Gəlirlərin ödənməsi formasına görə istiqrazlar aşağıdakılara bölünür: kupon stavkalı istiqrazlar; sürüşkən kupon stavkalı istiqrazlar; kupon stavkasız istiqrazlar; gəlirlərin ödənməsi üsuluna görə istiqrazlar bölünür: kupon gəlirlərini ödəməklə istiqrazlar; pulla ödənilən istiqrazlar; qiymətli kağızla ödənilən istiqrazlar və malla ödənilən istiqrazlar.

Hazırda Azərbaycan Respublikasında istiqrazların aşağıdakı növlərinə təsadüf olunur:

1. dövlət qısa müddətli istiqrazları;
2. borc istiqrazları;
3. dövlət əmanət borclarının istiqrazları;
4. daxili valyuta borclarının istiqrazları.

Dövlət qısa müddətli istiqrazların buraxılması və tədavülü qaydası Respublika Nazirlər Kabinetinin və Respublika Mərkəzi Bankının müvafiq qərarları ilə tənzimlənir.

Dövlət qısa müddətli istiqrazların emissiyası müntəzəm qaydada bir ilədən müddətə tədavülə buraxılır. Həmin istiqrazların ödənilməsi nağdsız qaydada onların sahiblərinə istiqrazın nominal dəyəri köçürülür. Qısa müddətli istiqrazlar üzrə gəlirlər dedikdə, satış qiyməti ilə alış qiyməti arasındakı fərq başa düşülür.

Borc istiqrazlarının buraxılışı və tədavülünün başlıca şərtləri Respublika Hökumətinin Qərarı ilə müəyyənləşdirilir. Bu istiqrazların emitenti kimi Respublika Mərkəzi Bankı çıxış edir. İstiqrazların sahibi respublikanın həm hüquqi, həm də fiziki şəxsləri ola bilər. Daha konkret desək, bu istiqrazlar adətən orta müddətli olur. Onların sahibi istiqrazların nominal dəyərinə nisbətən faiz şəklində kupon gəliri əldə etmək hüququna malikdir. Respublika Mərkəzi Bankı Respublika Maliyyə Nazirliyi ilə razılaşdırılmaqla istiqrazların hər bir ayrıca buraxılışı üçün onların həcmi, kupon gəlirlərinin hesablanması qaydasını, yerləşdirmə tarixini, kupon gəlirlərinin ödənməsi və verilməsi qaydasını tənzimləyir. Kupon gəlirlərinin kəmiyyəti kupon gəlirlərinin ödənilməsinin hər bir dövrü üçün ayrıca hesablanır.

Azərbaycan Respublikası dövlət əmanət borcları istiqrazlarının buraxılışı qaydası Respublika Hökuməti və Mərkəzi Bankı tərəfindən müəyyənləşdirilir.

İstiqrazların emitenti Respublika Maliyyə Nazirliyi hesab olunur.

Belə istiqrazlar bir il müddətinə buraxılır. Hər bir istiqrazın 4 kuponu olur. Kupon dövrü üç təqvim ayını təşkil edir və buraxılışın əvvəli tarixindən müəyyənləşdirilir. Kupon üzrə faiz gəliri hər bir kupon dövrünə emitent tərəfindən hesablanılır. Bu faiz gəliri rəsmi elan olunan kupon stavkalarına bərabər olur. İstiqrazlar ödənilən zaman onun sahibinə istiqrazın nominal dəyəri və sonuncu kupon üzrə faiz gəlirləri ödənilir.

Qüvvədə olan qanunvericiliyə uyğun olaraq əmanətborcunun istiqrazları üzrə nominal dəyərinə nisbətən faiz qaydasında olan kupon gəlirləri müəssisənin mənfəətindən vergiyə habelə fiziki şəxslər üzrə vergiyə cəlb olunmur.

İstiqrazlar tədavül olunan zaman yığılan kupon gəlirləri yaranır. Kupon komplekti istiqrazların ayrılmaz hissəsidir və onların miqdarı istiqrazların ödənilmə müddətindən asıl olaraq müəyyənləşdirilir.

Valyuta istiqrazları üzrə üç faiz illik hesablanılır. Adətən faizlər ildə bir dəfə ödənilir. Bu zaman hökmən kupon təqdim olunmalıdır.

Nazirlər Kabinetinin müvafiq qərarına görə istiqrazlara üzrə faizlər vergiyə cəlb oluna bilməz.

Əmanət (depozit) sertifikatları da qiymətli kağızların bir növüdür. Bu qiymətli kağıza görə banka müəyyən məbləğdə pul qoyan hüquqi və yaxud fiziki şəxs müəyyən müddət keçdikdən sonra sertifikatda göstərilən məbləği və faizi həmin bankdan və yaxud onun filialından ala bilər. Əmanət (depozit) sertifikatları təqdim olunan və yaxud adlı ola bilər.

Sertifikatların fərqləndirici xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

1. Onların emitenti kimi yalnız bank çıxış edə bilər;
2. Onlar yalnız yazılı formada buraxılır (hesablarda qeydlər formasında nağdsız qaydada buraxılış istisna olunur);

3. Mallara və xidmətlərə görə hesablaşma və ödəniş vasitəsi kimi çıxış edə bilməz;
4. Öhdəliklərin icra olunması yalnız pul formasında mümkündür;
5. Onların nominal dəyəri qabaqcadan ödənilmədən istiqrazlar buraxılmır.
6. Ciddi formalizm və məcburi rekvizitlərin doldurulması (həmin rekvizitlərin birinin belə doldurulması çatışmazsa, sertifikat etibarsız sayılır).

Depozit sertifikatlarının tədavülünün predel müddəti 1 ildir. Əmanət sertifikatlarınınkı isə 3 ilə bərabərdir. Əgər onların ödənmə müddətinin vaxtı keçmişdirsə, onlar «tələb olunanadək» sənəd sayılır. Bank həmin sənədləri sahibinin ilk tələbi əsasında hökmən ödəməyə borcludur.

2.4. Turizm sahəsində kreditlərin və digər borc vəsaitlərinin verilən faiz məbləğinin maliyyə- təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrində əks etdirilməsinin uçuotu və yaxşılaşdırılması yolları.

Hər bir müəssisə, təşkilat və birliklər fəaliyyət sahələrindən asılı olmayaraq öz istehsal təsərrüfat fəaliyyətini normal həyata keçirmək üçün müəyyən çətinliklərlə üzləşirlər. Bu özünü məhsul istehsalı ilə onun satışı prosesi arasında müəyyən vaxtın uyğunsuzluğudur. Bu zaman məhsul satışının ləngiməsi və s. səbəblərdən müəssisəyə müəyyən qədər pul vəsaitinə ehtiyac yaranır. Bu məqsədlə maliyyələşmənin kredit formasına ehtiyac yaranır.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində kreditin rolu və əhəmiyyəti daha da artmışdır.

Sosialist sistemində planlı təsərrüfat mövcud olduğu vaxt kreditlər planlı surətdə, mütləq mənada yuxarı təşkilatların göstərişi əsasında verilirdi. Onun qaytarılmasına təminatı nə kredit verən, nə də krediti alan bir o qədər də maraqlanmırdılar.

Hal-hazırda kredit möhkəm təminatlı şərtlərlə verilir. Qeyd etdiyimiz kimi kreditləşmə sahibkar formaların, fiziki şəxslərin və dövlət müəssisələrinin investisiya qoyuluşları və digər istehlak tələbatları ödəmək üçün istifadə edilir.

Bank kreditləri yeni müəssisələrin yaradılmasına, yeni iş yerlərinin açılmasına, xarici iqtisadi fəaliyyətin genişlənməsinə, maşın və avadanlıqların əldə edilməsinə ayrı-ayrı regionların inkişafına və s. sərf olunur.

Bank kreditləri yuxarıda qeyd etdiyimiz obyektlərin inkişafına, eləcə də bank sisteminin özünün də inkişafında həlledici rol oynayır.

Hesablamalar göstərir ki, banklar əldə etdikləri gəlirlərin 60-70 faizini müəssisə və təşkilatlardan, həmçinin fiziki şəxslərə verilən kreditlərə görə aldıkları faizlər təşkil edir.

Bank kreditinə görə faiz məbləğlərinin hesablanması və ödənilməsi Azərbaycan Respublikasının qanununa və Azərbaycan Mərkəzi Bankının təlimatlarına əsasən həyata keçirilir.

Hal-hazırda qüvvədə olan qanuna əsasən dövlət, müəssisə və təşkilatlarına verilən bank kreditləri üçün müəyyən edilmiş faiz məbləği stavka hüdudunda məhsulların, iş və xidmətlərin maya dəyərində daxil edilir. Stavkadan yuxarı olan faiz məbləği isə müəssisənin sərəncamında qalan xalis mənfəət hesabına ödənilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bank tərəfindən verilmiş kreditlərə görə faizin məbləği vaxtaşırı dəyişdirilir.

Bank kreditindən istifadəyə görə mühasibat uçotunda aşağıdakı kimi iki mühasibat yazılışı tərtib edilə bilər.

1. Stavka hüdudunda kreditə görə banka faiz ödənildikdə:

Debet - 202 «İstehsalat məsrəfləri» hesabı

Kredit - 223 «Bank hesablaşma hesabları»

2. Ödənilən faiz stavkadan yüksək olduqda D-t 901 «Cari mənfəət vergisi üzrə xərclər» hesabı

K-t 223 «Bank hesablaşma hesabları».

III FƏSİL. TURİZM SAHƏSİNDƏ KREDİTLƏRİN VƏ DİGƏR BORC VƏSAİTLƏRİNİN TƏHLİLİ VƏ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ.

3.1. Təhlilin məqsədi, zəruriliyi və informasiya mənbələri.

İstehsal prosesinin səmərəli təşkilində dövriyyə vəsaitinin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Dövriyyə vəsaitinin tərkibində cəlb edilmiş vəsaitlərdən də istifadə edilir, o cümlədən bank kreditlərindən istifadə edilir. 2016-cı ildə dövriyyə vəsaitlərinin tərkibində bank kreditləri sənayedə 48,2 faiz, ticarətdə 18 faiz, kənd təsərrüfatında 33 faiz təşkil etmişdir.

Müəssisə və təşkilatların sərbəst pul vəsaitləri və əhalinin əmanət banklarında olan pul vəsaitləri bank kreditlərinin əsas mənbəyi hesab olunur. Müəssisə və təşkilatlarda istehsalın və tədavül sferasının planlı surətdə hərəkət etməsində dövriyyə fondlarında qısa müddətli kreditlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bank idarələri kredit mexanizmi vasitəsilə bazar münasibətlərinə əməl olunmasına kredit mexanizmi vasitəsilə təsir göstərməli, ümumdövlət borcundan məqsədə uyğun istifadəsini və artırılmasını təmin etməkdir. Bundan ötrü qısa müddətli bank kreditinin prinsipinə riayət olunması əsas şərtidir.

Bank kreditlərinin maddi təminatla malik olması kreditlərin geniş təkrar istehsalı prosesinə əsaslanmasının konkret təzahürüdür. Maddi təminat bank kreditinin qaytarılmasını təmin edir.

Son illərdə bank işlərində eləcə də iqtisadiyyatın özündə çoxlu dəyişikliklər baş vermişdir. Bir tərəfdən obyektiv və subyektiv faktorların nəticəsində iqtisadiyyatda əhəmiyyətli irəliləyişlər, digər tərəfdən isə iqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərin aparılmasından ötrü külli miqdarda maliyyə vəsaitinin tələb olunmasına baxmayaraq, kredit sisteminin özü tədiyyə qabiliyyətini itirmək təhlükəsi qarşısında qalmışdır.

Bank kreditləri bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehsalın genişləndirilməsində və geniş təkrar istehsal üçün kapital mənbələrinin formalaşmasında rolu getdikcə artır.

İstehsalın genişlənməsi və yeni istehsal sahələrinin yaradılması şəraitində bank kreditinə olan tələbat getdikcə artır. Bank kreditinə tələbatın artmasını statistik rəqəmlərdən daha aydın görmək olar.

2011-ci ildə iqtisadiyyata kredit qoyuluşu Respublikada 1449,0 mlrd. manat, 2012-ci ildə 1819,7 mlrd. manat, 2013-cü ildə 2233,6 mlrd. manat, 2014-cü ildə 2321,6 mlrd. manat, 2015-ci ildə 2431,3 mlrd. manat və 2016-cı ildə 2600,8 mlrd. manat olmuşdur.

Rəqəmlərdən görünür ki, iqtisadiyyata kredit qoyuluşu ildən ilə getdikcə artmışdır. 2013-2016-cı illər ərzində iqtisadiyyata - kredit qoyuluşunun orta illik artım surəti 105,1 faiz təşkil etmişdir.

Respublikada müstəqilliyin ilk illərində iqtisadiyyata kredit qoyuluşları əsasən qısa müddətli formasından istifadə edilmişdir. 2011-ci ildə iqtisadiyyata kredit qoyuluşu 1444,0 mlrd. manat olmuşdur. O, cümlədən qısa müddətli 1264,8 uzun müddətli 184,2 mlrd. manat olmuşdur. Qısa müddətli kredit qoyuluşları 87,3 faiz, uzun müddətli kredit qoyuluşları 12,7 faiz olmuşdur.

2016-cı ildə kredit qoyuluşlarının tərkibində uzun müddətli kredit qoyuluşlarının xüsusi çəkisi 28,1 faiz olmuşdur. 2011-ci ilə nisbətən 2016-cı ildə uzun müddətli kreditlərin xüsusi çəkisinin artması respublikada yeni istehsal sahələrinin yaranması, istehsalın texnikası və texnologiyasının genişlənməsi və s. sahələrin artması ilə əlaqədardır.

Kreditlərin təhlili zamanı informasiya mənbəyi kimi müəssisədə qısa və uzun müddətli kreditləri uçota alan hesabların məlumatlarından və Respublika Dövlət Statistika Komitəsinin göstəricilərindən istifadə edilir.

Respublika müstəqillik qazandıqdan sonra iqtisadiyyata kredit qoyuluşları ildən ilə artmışdır. Statistika göstəricilərinə əsasən 2011-2016-cı illərdə iqtisadiyyata kredit qoyuluşları aşağıdakı cədvəldə verilmişdir (cədvəl № 3.1).

**2011-2016-cı illərdə iqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının
dinamikası (mlrd. manat).**

Göstəricilər	2011	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Cəmi qoyuluşlar	1444,0	1819,7	2042,0	2133,6	2215,5	2321,6	2431,3	2600,8
O, cümlədən qısa müddətli	1264,8	1675,8	1901,1	2087,7	2160,5	1672,0	1769,9	1871,2
Yekuna görə %-lə	87,3	92,1	93,1	97,8	97,5	72,0	72,8	71,9
Uzun müddətli	184,2	143,9	140,9	45,9	55,0	649,4	661,4	729,6
Yekuna görə	12,7	7,9	6,9	2,2	2,5	28,0	27,2	28,1

Cədvəldən görünür ki, iqtisadiyyata kredit qoyuluşu ildən ilə artmışdır. Kredit qoyuluşunda qısa müddətli kreditlərin xüsusi çəkisi yüksək olmasına baxmayaraq 2016-cı ildən sonra onun xüsusi çəkisi azalmağa başlamışdır. Bu onunla izah olunur ki, 2016-cı ildən sonra iqtisadiyyatın inkişafına xüsusi fikir verilir. Belə ki, yeni istehsal sahələri yaradılır, yəni uzun müddətli kreditlərə tələbat artır.

Bildiyimiz kimi kapitalın dövrünü və dövriyyəsi fasiləsiz proseslərdir. Bu vəziyyət dövriyyə kapitalına da aiddir. Dövriyyə kapitalının dövrünü və dövriyyəsi zamanı onların qeyri-bərabər hərəkəti baş verir ki, bu da onların dəyərinin bərpa olunmamasının xüsusiyyətləri ilə izah olunur. Burada onlar istehsalın mövsümlüyü, məhsulun istehsal vaxtı ilə tədavül vaxtının üst-üstə düşməməsi nəticəsində meydana gəlir. Bu zaman idxal olunan malların tədarükü, iri həcmdə əmtəə material qiymətlilərinin əldə edilməsi üçün əlavə pul vəsaitinə tələbat artır.

Dəyərin hərəkətindəki qeyri-bərabərlik hazır məhsulun göndərilməsi zamanı da mövcud ola bilər. Belə ki, məhsul göndərilməsi anı, onun satışından əldə edilən gəlirin alınması anı ilə üst-üstə düşür.

Beləliklə, kapitalların qeyri-bərabər dövrünü və dövriyyəsi əsasında istehsal vaxtı ilə tədavül vaxtının uyğunsuzluğunu aradan qaldıran münasibətlər meydana gəlir. Bu cür münasibətlər kimi kredit çıxış edir. Kredit əmtəə təsərrüfatının labüd atributudur.

Dövriyyə kapitalının dövrünü və dövriyyəsi zamanı meydana gələn pul vəsaitləri çatışmamazlığı üçün qısa müddətli kreditlərdən istifadə edilir.

Qısa müddətli kreditlərdən səmərəli istifadə edilməsi, onun dinamikasını təhlil etmək üçün Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsinin məlumatlarından istifadə edilmişdir (cədvəl № 3.2).

Cədvəl № 3.2

2011-2016-cı illərdə iqtisadiyyata qısa müddətli kredit qoyuluşlarının dinamikası.

İllər	Məbləğ mlrd. manat	Mütləq artım mlrd. manat		Artım sürəti %-lə		Əlavə artım sürəti %-lə	
		Əsas qaydada	Silsiləvi qaydada	Əsas qaydada	Silsiləvi qaydada	Əsas qaydada	Silsiləvi qaydada
2011	1901,1	636,3	225,3	150,3	113,4	50,3	13,4
2012	2087,7	822,9	186,6	165,1	109,8	65,1	9,8
2013	2160,5	895,7	72,8	170,8	103,5	70,8	3,5
2014	1672,0	407,2	-488,5	132,2	77,4	32,2	-22,6
2015	1731,3	460,5	59,3	136,9	103,5	36,9	3,5
2016	1871,2	696,4	139,9	147,9	108,1	47,9	8,1

Cədvəldən görünür ki, qısa müddətli kreditlər 1999-cu ilə nisbətən bütün illərdə artmışdır. 2011-2016-cı illərdə 2011-ci ilə nisbətən ən çox artım 2011-ci ildə olmuşdur. Bu artım 2012-ci ildə 822,9, 2013-cü ildə isə 895,7 mlrd. manat olmuşdur. Həmin illərdə 2011-ci ilə nisbətən əlavə artım sürəti uyğun olaraq 65,1 və 70,8 faiz təşkil etmişdir.

Mülkiyyətin və təsərrüfatın formalarından asılı olmayaraq bütün müəssisə və təşkilatlar kreditləşmə zamanı «Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı», «Banklar

və bank fəaliyyəti haqqında» qanunlara əsasən fəaliyyət göstəririlər və həmin qanunların tələblərindən irəli gələn prinsiplərə müvafiq hazırlanmış normativ sənədlərə və təlimatlara əsasən fəaliyyət göstəririlər.

Bildiyimiz kimi, kredit müəyyən müddətə verilir və həmin müddətdə geri qaytarılmalıdır. Kreditin müddətliyi onun nə məqsəd üçün verilməsi ilə bağlıdır. Əgər kredit uzun müddətli investisiya qoyuluşları üçün verilsə onda belə kreditlər uzun müddətli kredit adlanır.

Uzun müddətli kreditlər bir ildən çox müddətə verilir. Uzun müddətli kreditlər yeni təsərrüfat sahələrinin yaradılması, uzun müddətli kapital qoyuluşları işlərinin yerinə yetirilməsində, maşın avadanlıqların əldə edilməsində və s. işlərin görülməsi üçün verilir. Uzun müddətli kreditlər müəyyən məqsədlər üçün verildiyi üçün həmin məqsədlərin yerinə yetirilməsinə sərf edilməlidir.

Respublikamızın müstəqilliyinin ilk illərində uzun müddətli kreditlərdə həmin dövrdə az istifadə edilmişdir. Uzun müddətli kreditlərin dinamikasını və illər üzrə dəyişməsinə Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin 1999-2006-cı illər üzrə məlumatlarından istifadə edərək təhlil edək (cədvəl № 3.3).

Cədvəl № 3.3

**2011-2016-cı illərdə iqtisadiyyata uzun müddətli
kredit qoyuluşlarının dinamikası.**

İllər	Məbləğ mlrd. manat	Mütləq artım		Artım sürəti %-lə		Əlavə artım %-lə	
		Əsas qaydada	Silsiləvi qaydada	Əsas qaydada	Silsiləvi qaydada	Əsas qaydada	Silsiləvi qaydada
2011	140,9	-43,3	-3,0	76,5	97,9	-23,5	-2,1
2012	45,9	-138,3	-95,0	24,9	32,6	-75,1	-67,4
2013	55,0	-129,2	9,1	29,8	119,9	-70,2	19,8
2014	649,8	465,6	594,8	352,8	1181,5	252,8	1081,5
2015	661,4	477,2	11,4	359,1	101,8	259,1	1,8
2016	729,6	545,4	68,2	396,5	110,3	296,5	10,3

2011-ci ildə iqtisadiyyata kredit qoyuluşu 1449,0 mlrd. manat olmuşdur. O, cümlədən 1264,8 mlrd. manatı qısa müddətli 184,2 mlrd. manatı uzun müddətli kredit qoyuluşları olmuşdur. Ümumi yekunda qısa müddətli kredit qoyuluşunun xüsusi çəkisi 87,3 faiz təşkil etdiyi halda uzun müddətli kreditlərin xüsusi çəkisi 12,7 faiz olmuşdur.

Bu onu göstərir ki, həmin dövrdə uzun müddətli kapital qoyuluşları işləri az olmuşdur.

Son dövrlərdə uzun müddətli kapital qoyuluşları işlərinin yüksəlməsi uzun müddətli kreditlərində artmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, 2016-cı ildə kredit qoyuluşlarının tərkibində xüsusi çəkisi 2011-ci ildəki 12,7 faizdən 28,1 faiz olmuşdur.

Eyni zamanda cədvəldən görünür ki, 2011-ci ilə nisbətən 2016-cı ildə 4 dəfəyə yaxın artmışdır (396,5 %). 2012-2013-cü illərdə 2011-ci ilə nisbətən uzun müddətli kredit qoyuluşları, 2011-ci ilə nisbətən uyğun olaraq 24,9 və 29,8 faiz azalmışdır.

Cədvəldən göründüyü kimi, 2011-ci ilə nisbətən 2012, 2013, 2014 və 2015-ci illərdə uzun müddətli kredit qoyuluşları azalmışdır.

Həmin illərdə əlavə artım sürəti uyğun olaraq 21,9; 23,5; 75,1 və 70,2 faiz azalmışdır.

3.2. Turizm sahəsində vəsaitlərinin yaranma mənbələrinə ümumi qiymət verilməsinin təhlili.

Müəssisənin malik olduğu vəsaitlərə və onların yaranma mənbələrinə qiymət vermək üçün ən mühüm informasiya mənbəyi mühasibat balansı hesab olunur. Bundan başqa təhlil məqsədilə «Maliyyə nəticələri və onların istifadəsi haqqında hesabat» (2 №-li forma). «Kapitalda dəyişiklər haqqında hesabat»(3 №-li forma). «Pul vəsaitlərin hərəkəti haqqında hesabat»(4 №-li forma). «Müəssisənin balansına əlavə» (5№-li forma), habelə cari uçot məlumatlarından istifadə olunmalıdır.

Yeni şəraitdə balansda öz əksini tapan informasiyalara iki aspektdən (mühasibat (maliyyə) uçotu və idarəetmə uçotu) yanaşmaq düzgün olardı. Bu aspektlərin hər birisinin özünə məxsus xüsusiyyətləri mövcuddur. Mühasibat aspekti özlüyündə aktiv və passivin balanslaşmış şəkildə müəyyən ardıcılıqla konkret bölmələrə və maddələrə ayrılmaqla əks olunması deməkdir.

Həmin prinsipə müvafiq olaraq balansın aktivinin 1-ci bölməsində əsasvəsaitlər və sair dövriyyədən kənar aktivlər, 2-ci bölməsində isə - pul vəsaitləri, hesablaşmalar və sair aktivlər yerləşdirilmişdir. Passivdə isə 1-ci bölmədə xüsusi vəsaitlərin mənbələri, 2-ci bölmədə isə hesablaşmalar və passivlər öz əksini tapır. Beynəlxalq uçot praktikasında isə bölmələrin adı nisbətən fərqlidir. Məsələn, xarici ölkələrdə isə passivin 1-ci bölməsi - xüsusi mənbələr, 2-ci bölməsi - uzun müddətli maliyyə öhdəlikləri, 3-cü bölməsi isə qısa müddətli öhdəliklər adlanır. Buradakı başlıca anlayışlara aşağıdakılar aiddir: aktivlər, passivlər, dövriyyə vəsaitləri, uzun müddətli aktivlər, cari aktivlər, xüsusi vəsaitlərin mənbələri, uzun müddətli maliyyə öhdəlikləri, qısa müddətli maliyyə öhdəlikləri və i.a.

Müəssisədə baş verən prosesləri daha dərinləndirən dərək etmək üçün müəssisə vəsaitlərinin yaranma mənbələrini müxtəlif istiqamətlər üzrə təhlil etmək zəruridir. Aktiv və passivlərin müqayisəsi öyrənilən dövr ərzində müəssisənin maliyyə siyasətinin səmərəliliyi haqqında qərar çıxarmağa imkan yaradır.

Səttarxan adına Maşınqayırma zavodunun 2006-cı il yanvar ayının 1-nə balansının məlumatlarından istifadə etməklə vəsaitlərin yaranma mənbələrini təhlil etmək mümkündür (cədvəl № 3.4).

Cari aktivlərin yaranma mənbələrinin təhlili.

Cari aktivlər	İlin əvvəli min manat	İlin axırına min manat	İl ərzində dəyişiklik	Cari aktivlərin ödənilməsi mənbələri	İlin əvvəlin ə min manat	İlin axırına min manat	İl ərzində dəyişiklik
A	1	2	3		1	2	3
1. Ehtiyat və məsrəflər	7045524	18899173	+11853649	1. Xüsusi mənbələr	7551949	7257976	-293967
1.1. İstehsal ehtiyatları	3106045	7161139	+4055094	1.1. Nizamnamə kapitalı	2576106	2576106	_____
1.2. Bitməmiş istehsal	713176	2239383	+1526207	1.2. Əlavə kapital	4091857	4085376	-6475
1.3. Gələcək dövrün xərcləri	_____	_____	_____	1.3. İstehlak fondu	883986	596494	-287492
1.4. Hazır məhsullar	29539100	8311856	+5357946	1.4. Mənfəət	_____	141000	+141000
1.5. ƏDV	94650	931722	+837072	2. Hesablaşmalar və passivlər (2-ci bölmənin yekunu)	6207653	14332681	+8125028
1.6. Sair ehtiyatlar	177743	255073	+77330	2.1. Qısa müddətli kreditlər	362318	6012471	+5650153
2. Pul vəsaitləri və sair aktivlər	6714072	2691484	-4022588	2.2. Qısa müddətli borclar	_____	_____	_____
2.1. Pul vəsaitləri	4696	990	-3706	2.3. Kreditor borcları və sair passivlər	5845335	8320210	+2474875
2.2. Qısa müddətli maliyyə qoyuluşları	4155873	1563844	-2592029	3. Cəmisi (1-ci sətir+2-ci sətir)	13759596	21590657	++7831061
2.3. Debitor borclar	2547955	1113889	-1434066				
2.4. Sair aktivlər	5548	12761	+7213				

3. Cəmişi (1-ci sətir+2-ci sətir)	1375959 6	215906 57	+783106 1				

Cədvəlin məlumatlarından görünür ki, dövriyyə vəsaitlərinin formalaşdırılmasında xüsusi mənbələrin xüsusi çəkisi ilin əvvəlinə 54,9% ($7551943 \times 100 : 13759596$) ilin axırına isə 3,6% ($7257976 \times 100 : 21590657$) təşkil etmişdir. Çatışmayan hissəni tamamlamaq üçün il ərzində 6012471 min manat qısa müddətli kredit cəlb olunmuşdur. Xüsusi mənbələrin ümumi məbləği müəssisədə 7257976 min manat, cəlb olunan qısa müddətli öhdəliklər 14332681 min manat, ilin axırına bütövlükdə isə 21590657 min manata bərabərdir.

Uzun müddət fəaliyyət göstərən müəssisələrdə elə vəziyyət ola bilər ki, nizamnamə kapitalı dövriyyə vəsaitlərinin maliyyələşdirilməsi üçün istifadə olunur. Bu o hallarda olur ki, nizamnamə kapitalı əvvəlcə əsas vəsaitlərə qoyulmuş, daha sonra belə əsas vəsaitlər tamamilə köhnəlmiş və təsərrüfatdan çıxmış, yeni əsas vəsaitlər uzun müddətli kreditlər və yaxud mənfəət hesabına əldə olunmuşdur. Dövriyyə vəsaitlərini maliyyələşdirən nizamnamə kapitalının məbləğini müəyyənləşdirmək üçün nizamnamə kapitalının məbləğindən uzun müddətli və qeyri-maddi aktivlərə qoyulan xüsusi vəsaitlərin məbləğini çıxmaq lazımdır.

Məlumdur ki, müəssisənin maliyyə vəziyyətinin sabitliyi üçün xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin mövcudluğu və onun dəyişikliyi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Deyilən dəyişikliyi araşdırmaq üçün təcrübədə olduğumuz müəssisənin timsalında aşağıdakı cədvəlin məlumatlarına müraciət edək (cədvəl № 3.5).

**Xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin mövcud miqdarının dəyişilməsinə təsir edən
amillərin təhlili.**

Amillər	Amillərin təsirinin hesablanması	Amillərin təsiri dərəcəsi, min manat
A	1	2
1. Xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin dəyişilməsi.	7257976-7551943	-293967
1.1. Nizamnamə kapitalının dəyişilməsi.	2576106-2576106	_____
1.2. Əlavə kapitalın dəyişilməsi.	4085376-4091851	-6457
1.3. Xüsusi təyinatlı fondların dəyişilməsi.	596494-883986	-287492
1.4. Məqsədli maliyyələşmələrin və daxil olmaların dəyişilməsi.	_____	_____
2. Uzun müddətli maliyyə öhdəliklərinin dəyişilməsi	_____	_____
2.1. Uzun müddətli kreditlərin dəyişilməsi.	_____	_____
2.2. Uzun müddətli borcların dəyişilməsi.	_____	_____
3. Permanent kapitalın dəyişilməsi (1-ci sətir - 2-ci sətir).	7257976-7551943	-293967
4. Uzun müddətli qoyuluşların və qeyri-maddi aktivlərin dəyişilməsi.	2982958-2270732	712226
4.1. Əsas vəsaitlərin dəyişilməsi.	43134301-42904478	229832
4.2. İcarəyə götürülmüş əsas vəsaitlərin dəyişilməsi.	_____	_____
4.3. Uzun müddətli maliyyə qoyuluşlarının dəyişilməsi.	_____	_____
4.4. Quraşdırılan avadanlıqların dəyərinin dəyişilməsi.	2081520-803741	1277779
4.5. Daxil olası icarə öhdəliklərinin dəyişilməsi.	_____	_____
4.6. Təsisçilərlə hesablaşmaların dəyişilməsi.	_____	_____
4.7. Sair uzun müddətli aktivlərin dəyişilməsi	_____	_____
4.8. Qeyri-maddi aktivlərin dəyişilməsi.	_____	_____
Yekunu:	48221478-46004488	2216990

3.3. Turizm sahəsində kreditlərin və digər borc vəsaitlərinin təhlili və təkmilləşdirilməsi problemləri.

Müəssisə vəsaitlərinin əmələ gəlmə mənbələrinin tərkibində borc vəsaitləri, xüsusən də kreditor borcları əhəmiyyətli xüsusi çəkiyə malikdir. Üçüncü cədvəlin məlumatlarından görünür ki, müəssisədə kreditor borclarının ilin axırına xüsusi çəkisi 54,7% ($55449669 \times 100 : 72537647$) təşkil etmişdir. Buna görə də müəssisə üzrə kreditor borclarının tərkibini və quruluşunu və bu prosesdə baş verən dəyişiklikləri və dəyişikliklərə təsir edən amilləri araşdırmaq məqsədə uyğundur.

Təhlili aparan analitik kreditor borclarının növləri və müddətləri haqda mövcud olan informasiyaların etibarlılığına tamamilə inanmalıdır. Bunun üçün rəhbərliyin birbaşa təsdiqi, kontrakt və müqavilələrin öyrənilməsi, müəssisənin borcları və öhdəlikləri haqda məlumatı olan işçilərlə söhbət, borc öhdəlikləri və onların ödənilməsi haqda mühasibat köçürmələrinin dəqiqliyinin yoxlanılması kimi məsələlərdən istifadə olunmalıdır.

Bəzən (xüsusən də kiçik müəssisələrdə) borcların uçotunda, başqa sözlə balansda qeydiyyatın tam olmaması kimi hallara rast gəlinir. Bir çox hallarda məbləğ real borcdan az göstərilə bilər.

Kreditor borclarının tərkibi və quruluşunu öyrənmək üçün aşağıdakı formada cədvəl tərtib edək (cədvəl № 3.6).

Kreditor borclarının tərkibi və quruluşunun təhlili (2016-ci il).

Kreditorlarla hesablaşmalar	İlin əvvəlinə		Hesabat dövrünün axırına		Hesabat dövrü ərzində dəyişiklik	
	Məbləği min manat.	Xüsusi çəkisi %-lə	Məbləği min manat.	Xüsusi çəkisi %-lə	Məbləği min manat.	Faiz maddəsinin xüsusi çəkisi
A	1	2	3	4	5	6
1. Mallara, iş və xidmətlərə görə	5845335	40,0	7085757	34,2	+1240422	-5,8
2. Əmək ödənişləri üzrə	391418	2,7	254264	1,2	-137154	-1,5
3. Sosial sığorta və təminat üzrə	1367519	9,4	4575278	22,1	+3207759	+12,7
4. Törəmə müəssisələrlə	578210	4,0	834512	4,0	+256302	_____
5. Büdcə ilə	4329279	29,6	6383991	30,8	+2054712	+1,2
6. Sair kreditorlarla	51629	0,3	_____	_____	-51629	_____
7. Alıcılar və sifarişçilərdən alınmış avanslar	1307996	9,0	772590	3,7	-535406	-5,3
8. Qarşıdakı xərclər və ödəmələr üzrə ehtiyatlar	72192	0,5	14504	0,2	-57688	-0,3
9. Sair qısa müddətli passivlər	658885	4,5	795095	3,8	+136210	-0,7
Yekunu:	14602463	100,0	20715991	100,0	+6113528	x

Cədvəlin məlumatları göstərir ki, təhlil olunan müəssisənin kreditor borclarının tərkibi və quruluşunda əhəmiyyətli dəyişiklik baş vermişdir. Belə ki, həm ilin əvvəlinə, həm də axırına kreditor borclarının tərkibində ən böyük xüsusi çəkiyə mallara, işlərə və xidmətlərə görə hesablaşmalar malikdir. Sonrakı yerləri sosial sığorta üzrə hesablaşmalar, törəmə müəssisələr və büdcə ilə hesablaşmalar tutur. Təkcə sosial sığorta üzrə hesablaşmaların xüsusi çəkisi 9,4%-dən 22,1 №-dək

yüksəlmiş, başqa sözlə 3207759 min manat çoxalmışdır. Sifarişçilərdən alınan avnsların xüsusi çəkisi müqayisə olunan dövr 9%-dən 3,7%-ə, mütləq rəqəmlə isə 535406 min manat aşağı düşmüşdür. Əmək ödənişi üzrə müəssisənin özünün işçilərinə olan kreditor borcu ilin axırına cəmisi 254264 min manat təşkil etmiş, 137154 min manat azalmışdır. Sair kreditorlarla hesablaşmaların xüsusi çəkisi il ərzində heç bir dəyişikliyə məruz qalmasa da, həmin dövrdə mütləq rəqəmlə 51629 min manat artmağa meyl etmişdir. Bütövlükdə isə kreditor borclarının məbləği 6113528 min manat yüksəlmişdir. Kreditor borclarının quruluşunda belə bir ciddi dəyişikliyin olması qarşılıqlı ödənişlərin həyata keçirilməməsindəndir. Dediklərimizi kreditor və debitor borclarının müqayisəli təhlili sübut edir (cədvəl № 3.7).

Cədvəl № 3.7

Debitor və kreditor borclarının ilin axırına müqayisəli təhlili (2016-ci il).

Hesablamalar	Debitor borcları	Kreditor borcları	Borcların üstələməsi	
			debitor	kreditor
1. Mallara, iş və xidmətlərə görə malalan və sifarişçilər	3265058	7085757	_____	+3820699
2. Törəmə müəssisələrlə	_____	834512	_____	+834512
3. Sair əməliyyatlar üzrə heyətlə	379	795095	_____	+794716
4. Sosial ehtiyatlara artırımlar üzrə	_____	268768	_____	+268768
5. İddialar üzrə	_____	772590	_____	+772590
6. Sair debitorlarla	1113889	_____	+1113889	_____
7. Əmlak və şəxsi sığorta üzrə	_____	4575278	_____	+4575278
8. Büdcədən kənar ödənişlər üzrə	_____	_____	_____	_____
9. Büdcə ilə	_____	6383991	_____	+6383991
Yekunu:	4379326	_____	+1633666	5

Turizm sahələrinin cədvəllərində əks olunan 2016-cı il məlumatlarından aydın olur ki, ilin axırına debitor borcu 4379326 min manat olmaqla, kreditor borclarından 6336665 min manat az olmuşdur. Qarşılıqlı ödənişlərin həyata keçirilməməsi göz qabağındadır. Belə bir vəziyyət müəssisənin maliyyə vəziyyətinin son dərəcə pisləşməsinə dəlalət edir. Başqa sözlə müəssisə bu borclardan cəlb olunmuş mənbələr kimi istifadə etməyə məcburdur. Həm debitor həm də kreditor borclarının müxtəlif maddələrini ayrı-ayrılıqda araşdırmaq yolu ilə konkret tövsiyələr hazırlamaq və bu tövsiyələrdən müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması üçün istifadə etmək mümkündür. Ümumiyyətlə, müəssisələrdə həm debitor həm də kreditor borclarının dövrəni eyni düstur vasitəsilə hesablanılır.

NƏTİCƏ

Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatına keçid və onun geniş təşəkkül tapdığı bir şəraitdə mülkiyyət formasından asılı olmayaraq müəssisələrin iş fəaliyyətində ənənəvi idarəetmə funksiyaları istər-istəməz dəyişir. Belə bir şəraitdə mühasibat uçotunun getdikcə təkmilləşdirilməsi və eyni zamanda onun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması mühüm məsələ kimi qarşıda durur. Mühasibat uçotunda beynəlxalq standartların tətbiqi, uçot və nəzarətin keyfiyyətinin və effektivliyinin yüksəldilməsinə imkan verməklə istehsalın, əməyin və idarəetmənin təşkili, texnikası və texnologiyasının xüsusiyyətindən istifadə edilməsində müəssisənin tam sərbəstliyini təmin etməlidir.

Mühasibat uçotunun müasir şəraitdə fundamental təşkili, onun nəzəri və praktiki problemlərinin ümumiləşdirilməsi, sistemləşdirilməsi və dünya elmi axarına qoşulmasını tələb edir. Məlumdur ki, təsərrüfat obyektlərinin faktiki varlığı haqqında informasiyalar mühasibat uçotu vasitəsilə əks etdirilir. İnformasiyanın bütövlüyü, inandırıcı və vaxtında hazır olması istehsalın idarə edilməsinin hərəkətində olması və real olmayan qərarın qəbul olunmasının qarşısının alınması deməkdir. Təbii ki, bütün bunlar mühasibat uçotunun metodologiyasının durmadan təkmilləşdirilməsini tələb edir. Elə ona görə də dissertasiya işi kimi başa çatdırılan «Kreditlərdən və digər borc vəsaitlərindən istifadənin uçotu və təhlilinin təkmilləşdirilməsi» mövzusunda dair aşağıdakı tövsiyələrin istehsalata tətbiqi şübhəsiz ki, mühasibat uçotunun əsas metodologiyasının təkmilləşdirilməsinə əsaslı təsir edə bilər.

1. Hal-hazırda nəzəri cəlb edən mühüm məsələlərdən biri xalq təsərrüfatının bir çox sahələrində, o cümlədən sənaye müəssisələrində tətbiq edilən balans formasının strukturunun dəyişdirilməsi və burada olan bir çox iqtisadi göstəricilərin hesabat formasından çıxarılmasıdır. Məsələn, son vaxtlara kimi balans aktivinin ikinci bölməsi «Normalaşdırılan dövriyyə vəsaitləri» adlandırılmaqla özündə istehsal ehtiyatlarının ayrı-ayrı qrupları üzrə (xammal, materiallar, yanacaq, tara, ehtiyat

hissələri, az qiymətli tez köhnələn əşyalar, bitməmiş istehsal, hazır məhsul, əmtəə və s.) 4 qrafada (hesabat dövrünün əvvəlində və sonuna həmin ehtiyatların normativi, hesabat dövrünün əvvəlinə və sonuna faktiki ehtiyatların qalıq məbləği) əks etdirilirdi. Əsas göstəricilərin balansda belə ardıcılıqla göstərilməsi əlavə əmək sərf etmədən istehsal ehtiyatlarının ayrı-ayrı qruplar üzrə dəyişməsinə və bütövlükdə müəssisənin maliyyə vəziyyətini hərtərəfli təhlil edib qiymətləndirməyə əlverişli şərait yaradırdı. Belə istehsal ehtiyatlarını ayrı-ayrı qruplar üzrə 2 istiqamətdə (hesabat dövrünün əvvəlinə və sonuna həm müvafiq normativlərinə və həm də həmin dövrün əvvəlinə olan faktiki qalıqla) müqayisə etməklə ilin sonunda istehsal ehtiyatlarında baş vermiş dəyişiklikləri, bu dəyişikliklərin səbəblərini öyrənmək mümkün olurdu və eyni zamanda gələcəkdə bu ehtiyatların hesabat dövrünün əvvəlinə olan normative çatdırılması üçün tədbirlər proqramının işlənilməsinə hazırlanmasına əlverişli şərait yaranırdı. Lakin balansın hazırki formasından normativləri və ayrı-ayrı qruplar üzrə istehsal ehtiyatları kimi çox vacib iqtisadi göstəricilərin çıxarılması maliyyə vəziyyətinin daha dərinə və dəqiq təhlil edib, qiymətləndirməyə imkan vermir. Ən başlıcası isə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi istehsal ehtiyatlarının normativi balansda göstərildiyi kimi müəssisəyə istehsal ehtiyatlarının normativ üzrə bank kreditinin verilməsi və qısa müddətli bank kreditinin istehsal ehtiyatlarının tələb edilən normative uyğun olub olmamasını yoxlamaq mümkün olmur. Odur ki, bizim fikrimizcə bank kreditindən səmərəli istifadəyə nəzarəti təmin etmək üçün hazırda tətbiq olunan balansda dövriyyə vəsaitlərinin normativi göstərilmişdir.

2. Dövlət müəssisələrinin uzun müddət bankdan müxtəlif təyinatlar üzrə kredit almalarına hazırda son qoyulmuşdur. Məlumdur ki, mövsümi məsrəflər, müvəqqəti ehtiyatlar üçün, hesablaşma sənədləri üçün normativdən çox material ehtiyatları üçün, həmçinin də xüsusi ssuda hesabı üzrə dövlət bankının kreditlərindən istifadə edilirdi. İndi bu kredit növlərinin heç birindən istifadə edilmir. Ona görə də müəssisələrin bank kreditinə yüksək ehtiyacı olduğu hallarda da onlara kredit verilmir. Bu da müəssisənin maliyyə vəziyyətinin pisləşməsinə səbəb olur.

Fikrimizcə dövlət müəssisələrinə yuxarıda göstərilən təyinatları üzrə bank kreditləri verilməsi və bu kreditlərin də hər birinin ciddi qaydada uçotu aparılmalıdır.

3. Müəssisələrə verilən kreditə görə banka ödənilən faizlər müəyyən fərqlərlə hesablanmalıdır. Vaxtında qaytarılan, vaxtından tez qaytarılan və vaxtından gec qaytarılan kreditlər üzrə ödəniş məbləğləri (faizlər) müəssisələrin marağını təmin edən qaydalarla müəyyənləşdirilməlidir.

4. Bir sıra hallarda müəssisələrdə istiqrazların buraxılışı prospekt-sənədin köməyi ilə rəsmiləşdirilir. Bu prospektə müəssisənin auditor yoxlamasından keçən maliyyə hesabatının məzmunu, satışın şərtləri və habelə müəssisənin kommertiya fəaliyyətinin xarakteri göstərilir. İnvəstorları cəlb etməküçün maliyyə xarakterli mətbuatda anderrayterin siyahısı ilə birlikdə buraxılmış istiqrazlar haqqında elanların dərc etdirilməsi məqsədə uyğundur.

5. Beynəlxalq uçot praktikasında dəmir yolu, aviasiya və digər nəqliyyat vasitələrinə biletlərin satılması, qəzet və jurnallara abunə, icarəyə götürülən əmlakdan icarə öhdəliklər və s. öhdəlikləri əks etdirmək üçün hesablar planına «Qazanılmamış gəlirlər» və yaxud «Avans qaydasında əldə olunan gəlirlər» adlı passiv hesab açmaq nəzərdə tutulmuşdur. Belə bir hesabın respublikanın uçot praktikasında tətbiqi məqsədə uyğun olardı.

6. Maliyyə vəziyyətinin gərginliyi və dövriyyə kapitalının çatışmaması şəraitində müəssisə özünün qısa müddətli borclarını uzun müddətli borclara çevirməyə cəhd göstərə bilər. Belə halda müəssisə həmin xərclərin ödənməsini cari aktivlər hesabına uzatmaq imkanına malikdir. Beynəlxalq standartlara görə borclu müəssisə maliyyə hesabatında qısa müddətli öhdəlikləri uzun müddətli öhdəliklərə çevirmək imkanını respublika müəssisələrinə də şamil etmək onların maliyyə sabitliyinin təmin olunmasına əlverişli şərait yaradardı.

7. Uzun müddət fəaliyyət göstərən müəssisələrdə elə vəziyyət ola bilər ki, nizamnamə kapitalı dövriyyə vəsaitlərinin maliyyələşdirilməsi üçün istifadə olunsun. Bu o hallarda mümkün olur ki, nizamnamə kapitalı əvvəlcə əsas vəsaitlərə qoyulmuş

daha sonra belə əsas vəsaitlər tamamilə köhnəlmiş və təsərrüfatdan çıxmış, yeni əsas vəsaitlər uzun müddətli kreditlər və yaxud mənfəət hesabına əldə olunmuşdur. Dövriyyə vəsaitlərini maliyyələşdirən nizamnamə kapitalının məbləğini müəyyənləşdirmək üçün nizamnamə kapitalının məbləğindən uzun müddətli və qeyri-maddi aktivlərə qoyulan xüsusi vəsaitlərin məbləğini çıxmaq lazımdır.

8. Müəssisədə təhlili aparən təhlilçi kreditor borclarının növləri və müddətləri haqda mövcud olan informasiyaların etibarlılığına tamamilə inanmalıdır. Bunun üçün rəhbərliyin birbaşa təsdiq etdiyi kontrakt və müqavilələrin öyrənilməsi, müəssisənin borcları və öhdəlikləri haqda məlumatların müqayisəsinə ciddi fikir verilməlidir.

9. Müəssisədə öhdəliklərin uçotunu səhmana salmaq üçün aktivlərin, öhdəliklərin, kapitalın, gəlirlərin və xərclərin uçotu üzrə yeni təlimatlar hazırlanmalı və onların müxtəlif maddələri biri digərini tamamlamalıdır.

10. Öhdəliklərin uçotunun tənzimlənməsi prosesinə hər şeydən əvvəl qüvvədə olan vergi məəcəlləsi ciddi təsir göstərir. Vergi məəcəlləsinin müxtəlif maddələrinin (xüsusən də müəssisələrlə qarşılıqlı münasibətlərinə birbaşa aidiyyət olan) şəffaflığının artırılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.

1. «Mühasibat uçotu haqqında» Azərbaycan Respublikasının 29 iyun 2004-cü il tarixli Qanunu.
2. «Auditor xidməti haqqında» Azərbaycan Respublikasının 16 sentyabr 1994-cü il tarixli 882 sayılı Qanunu.
3. Azərbaycan Respublikasının vergi məcəlləsi haqqında 11 iyul 2001-ci il tarixli Qanunu.
4. Nazirlər Kabinetinin «Beynəlxalq mühasibat uçotu standartlarına keçmək məqsədilə Mərkəzi mühasibat uçotu standartlarının 2003-2007-ci illərdə hazırlanması və tətbiqi üzrə proqram» (20 fevral 2003-cü il tarixli 29 sayılı qərar).
5. «Müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planı və onun tətbiqinə dair məlumat» (Respublika Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli İ-94 sayılı əmri).
6. «Müəssisənin illik mühasibat hesabları və onların tətbiqi qaydaları» (Respublika Maliyyə Nazirliyinin 15 sentyabr 1995-ci il tarixli 16-3/33 sayılı qərarı).
7. «Müəssisələrin uçot siyasəti haqqında əsasnamə» (Respublika Maliyyə Nazirliyinin 23 yanvar 1997-ci il tarixli 5 sayılı əmri).
8. «Mühasibat (maliyyə) uçotu» dərslik (35 ç.v.). 2003. Müəllif kollektivi tərəfindən.
9. S.M.Səbzəliyev, R.Ş.Nacıyev «Auditin əsasları» dərslik (31 ç.v.). 2003.
10. Бенке Р.Л., Хольт Р.Н. Полный цикл финансового учета – М. 1993.
11. Блейк Д., Амант О. Европейский бухгалтерский учет. Справочник, Пер.с англ. М. 1997.
12. Бухгалтерский учет. Под ред. П.С.Безруких. М. 1996.
13. Вуд Ф. Бухгалтерский учет для предпринимателей – М. 1993.
14. Гусева Т.М., Шеина Т.Н. Основы бухгалтерского учета. М. 1998.
15. Козлова Е.П., Парашутин Н.В., Бабченко Т.Н. Бухгалтерский учет в

- промышленности – М. 1995.
16. Кондраков Н.П. Бухгалтерский учет – М. 1999.
 17. Кутер М.И. Бухгалтерский учет: основы теории М. 1997.
 18. Кутер М.И. и др. Бухгалтерский учет: основы процедуры. Краснодар – 1997.
 19. Малькова Т.Н. Древняя бухгалтерия: какой она была? М. 1995.
 20. Международные стандарты финансовый отчетности. Под ред. Бакаева А.С.М. 1998.
 21. Мюллер Г., Гернон Х., Миик Г. Учет: международная перспектива М. 1996.
 22. Г.Д.Гордеев, Л.Я.Иванова, С.К. Казанцев и др. *Внешнеэкономическая деятельность предприятия*, Москва «Закон и Права» 1996 г.
 23. А.Л. Яковлев *Валютные операции и их учет*, Москва Инфра-М, 1997 г.
 24. В.П.Астахов *Валютные операции: бухгалтерский учет.Банковский и таможенный контроль*, Москва «Экспортное бюро» 1994 г.
 25. Н.Г. Волков *Бухгалтерский учет операций с наличной и безналичной иностранной валютой*, Москва «Новости» 1995 г.
 - 26 В.И.Макарьева, Ю.А.Григорьев *Альбом бухгалтерских проводок рублевых и валютных операций*, Москва Изд. Дом «Консультант» 1995 г.
 - 27 Ю.А.Григорьев *Практика внешне-экономической деятельности: учет, анализ, контроль валютных операций*, Москва 1993 г.
 28. З.Рахман, А Шеремет *Бухгалтерский учет в рыночной экономике*, Москва Инфра-М, 199 г.
 29. А.И. Муравьев, А.Ф.Мухин, Ю.А.Григорьев, А.В. Абрамычев , Ж.Г. Леонтьева *Анализ внешне-экономической деятельности предприятий*, Москва «Финансы и статистика» 1991 г.
 - 30.Савитцкая Г.В *Анализ хозяйственной деятельности предприятия*, Минск - Москва 1997 г.

31. Ричард Томас *Количественные методы анализа хозяйственной деятельности*, Москва 1999 г.
32. *Экономический анализ: ситуации, тесты, примеры, задачи, выбор оптимальных решений, финансовое прогнозирование*, Под редакцией проф. М.И.Баканова и проф. А.Д. Шеремета Москва 2000 г.
33. Любушин Н.Л, Лещева В.Б, Дьякова В. *Анализ финансово- экономической деятельности предприятия*, Москва 2000 г.
34. Абрютин М.С *Анализ финансово-экономической деятельности предприятия*, Москва 1998 г.
35. Меньшиков И.С *Финансовый анализ ценных бумаг*, Москва 1998 г.
36. Русак Н.А., Русак В. А *Финансовый анализ субъекта хозяйствования*, Минск 1997
37. Шеремет А.Д., Сайфулин Р.С *Финансы предприятия*, Москва 1997 г.
38. Ковалев В.В *Сборник задач по финансовому анализу*, Москва 1997 г.
39. Риполь-Сарагоси *Основы финансового и управленческого анализа*, Москва 2000 г.
40. Соколов Я.В *Основы управления финансами*, Москва 1995 г.
41. Ковалев В.В *Финансовый анализ*, Москва 1996 г.
42. Баканов М.И., Шеремет А.Д *Теория экономического анализа*, Москва 1997 г.
43. Шеремет А.Д., Сайорумин Р.С *Методика финансового анализа*, Москва 1997 г.
44. Прыкина Л.В., *Экономический анализ предприятия*, Москва ЮНИТИ 2001 г.
45. Двойнишников В.В. Особенности отражения в МСФО – отчетности финансовых активов, имеющих в наличии для продажи. // МСФО и МСА в кредитной организации, 2007.

- 46.Дипиаза Сэмюэл А., Эклз Роберт Дж. Будущее корпоративной отчетности. – М.: Альпина паблишер, 2003.
- 47.Евсеев В.М. Конец себестоимости финансовых инструментов.// Финансовые и бухгалтерские консультации. № 3.
- 48.Ефремова А.А. Оценка по справедливой стоимости: необходимость и возможность для российского бухгалтерского учета. // МСФО и МСА в кредитной организации, 2008, № 1.
- 49.Зайцева О.П., Аманжолова Б.А. Проверка финансовых вложений: нормативная база, аналитические процедуры. // МСФО и МСА в кредитной организации, 2008, № 2.

**Babayev Qasım Baloğlan oğlu « Turizm sahəsində kreditlərdən və digər
borc vəsaitlərindən istifadənin uçotu və təhlili» mövzusunda yazdığı dissertasiya
işinin**

R E F E R A T I

Giriş. Dissertasiya işinin bu hissəsində mövzunun aktuallığının, öyrənilmə vəziyyətinin, məqsəd və vəzifələrinin, tədqiqat obyektinin, işin metodunun, onun elmi yeniliyinin və praktik əhəmiyyətinin araşdırılması ön plana çəkilmişdir.

I fəsil. Turizm sahəsində kreditlərin və digər borc vəsaitlərinin uçotunun nəzəri əsasları. İşin bu bölməsində borcların, kreditlərin, istiqraz borclarının, xüsusən də kommertiya kreditlərinin mahiyyəti və uçotda əks etdirilməsi qaydaları araşdırılır. Magistrant sadalananlarla yanaşı adı çəkilən fəsildə alınmış bank kreditlərinin, satılmış borc qiymətli kağızların, verilmiş maliyyə veksellərinin, alınmış borcların və s. Uçotu ilə əlaqədar həll edilməsi zəruri sayılan problemlərin həlli yollarını göstərmişdir.

II fəsil. Müasir iqtisadi şəraitdə turizm sahəsində kreditlərin və digər borc vəsaitlərinin uçotunun təşkili əsasları və təkmilləşdirilməsi yolları. Bu fəsildə kreditlərin və digər borc vəsaitlərinin uçotunun təşkilinin, borc qiymətli kağızların xarakterik xüsusiyyətlərinin, kreditlərin və digər borc vəsaitlərinin faiz məbləğinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrində əks etdirilməsinin uçotu və yaxşılaşdırılması yolları ön plana çəkilmişdir.

III fəsil. Turizm sahəsində kreditlərin və digər borc vəsaitlərinin təhlili və təkmilləşdirilməsi problemləri. Bu sonuncu fəsildə konkret rəqəm göstəricilərinə istinad etməklə, müəssisə vəsaitlərinin yaranma mənbələrinə ümumi qiymət verilmiş, kreditor borclarının amili təhlili aparılmış və bir sıra konkret nəticələrə gəlinmişdir. Bu zaman, iqtisadi təhlilin ən müasir metodlarından və priyomlarından istifadə olunmuşdur.

Dissertasiya işinin sonunda verilmiş təkliflərin ən mühümləri aşağıdakılardır:

1. Bir sıra hallarda turizm şirkətlərində istiqrazların buraxılışı prospekt-sənədin köməyi ilə rəsmiləşdirilir. Bu prospektdə müəssisənin auditor yoxlamasından keçən maliyyə hesabatının məzmunu, satışın şərtləri və habelə turizm şirkətlərinin kommersiya fəaliyyətinin xarakteri göstərilir. İnvestorları cəlb etmək üçün maliyyə xarakterli mətbuatda anderrayterin siyahısı ilə birlikdə buraxılmış istiqrazlar haqqında elanların dərc etdirilməsi məqsədə uyğundur.

2. Beynəlxalq uçot praktikasında dəmir yolu, aviasiya və digər nəqliyyat vasitələrinə biletlərin satılması, qəzet və jurnallara abunə, icarəyə götürülən əmlakdan icarə öhdəlikləri və s. öhdəlikləri əks etdirmək üçün hesablar planına «Qazanılmamış gəlirlər» və yaxud «Avans qaydasında əldə olunan gəlirlər» adlı passiv hesab açmaq nəzərdə tutulmuşdur. Belə bir hesabın respublikanın uçot praktikasında tətbiqi məqsədə uyğun olardı.

3. Maliyyə vəziyyətinin gərginliyi və dövriyyə kapitalının çatışmaması şəraitində müəssisə özünün qısa müddətli borclarını uzun müddətli borclara çevirməyə cəhd göstərə bilər. Belə halda müəssisə həmin xərclərin ödənilməsini cari aktivlər hesabına uzatmaq imkanına malikdir. Beynəlxalq standartlara görə borclu turizm şirkətlərində maliyyə hesabatlarında qısa müddətli öhdəlikləri uzun müddətli öhdəliklərə çevirmək imkanına respublika müəssisələrinə də şamil etmək onların maliyyə sabitliyinin təmin olunmasına əlverişli şərait yaradardı.

4. Turizm şirkətlərində öhdəliklərin uçotunu səhmana salmaq üçün aktivlərin, öhdəliklərin, kapitalın, gəlirlərin və xərclərin uçotu üzrə yeni təlimatlar hazırlanmalı və onların müxtəlif maddələri biri digərini tamamlamalıdır.